

ISSN 2959-3212 (print)

# **PHILOLOGICAL SCIENCES JOURNAL**

**2023, Volume 1, Number 1**

2023 жылдан бастап шығады

Founded in 2023

Выходит с 2023 года

Жылына 4 рет шығады

Published 4 times a year

Выходит 4 раза в год

Қызылорда / Kyzylorda / Кызылорда

2023

**Ғылыми редактор:** Б.С. Каримова, филол.ғ.к.,  
Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті (Қызылорда, Қазақстан)  
**Ғылыми редактордың орынбасары:** М.Ә. Бөрібаева, филол.ғ.к.,  
Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті (Қызылорда, Қазақстан)

### Редакция алқасы

|                              |                                                                                                                                                                                    |
|------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <b>Александр Цой</b>         | филология ғылымдарының докторы, профессор, Лодзь университеті, Польша                                                                                                              |
| <b>Бағдат Кәрібозұлы</b>     | филология ғылымдарының докторы, профессор, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан                                                                        |
| <b>Байрам Дүрбілмез</b>      | филология ғылымдарының докторы, профессор, Невшехир Хажы Бектас Вели университеті, Түркия                                                                                          |
| <b>Ғабит Туяқбаев</b>        | филология ғылымдарының кандидаты, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан                                                                                 |
| <b>Джихангир Қызылөзен</b>   | филология ғылымдарының докторы, доцент, Гюмюшхане университеті, Түркия                                                                                                             |
| <b>Дусмамат Кулмаматов</b>   | филология ғылымдарының докторы, профессор, Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, Ташкент, Өзбекстан                                                                         |
| <b>Иннокентий Новгородов</b> | филология ғылымдарының докторы, профессор, «Crede Experto: транспорт, қоғам, білім беру, тіл» халықаралық журналының редакция алқасының мүшесі, Якутск, Саха Республикасы (Якутия) |
| <b>Күлдірсін Сарышова</b>    | филология ғылымдарының кандидаты, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан                                                                                 |
| <b>Нұрмира Жұмай</b>         | философия докторы (PhD), Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан                                                                                       |
| <b>Нұрсұлу Шаймерденова</b>  | филология ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан                                                                         |
| <b>Оджал Оғуз</b>            | философия докторы (PhD), профессор, Хаджи Байрам Вели университеті, Анкара, Түркия                                                                                                 |
| <b>Сәуле Тажибаева</b>       | филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан                                                                     |
| <b>Серік Негимов</b>         | филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан                                                                     |
| <b>Татьяна Сенькевич</b>     | филология ғылымдарының кандидаты, доцент, А.С. Пушкин атындағы Брест мемлекеттік университеті, Брест, Беларусь                                                                     |
| <b>Хулия Касапоглу</b>       | философия докторы (PhD), профессор, Хаджи Байрам Вели университеті, Анкара, Түркия                                                                                                 |
| <b>Ченгел</b>                |                                                                                                                                                                                    |
| <b>Шахриёр Сафаров</b>       | филология ғылымдарының докторы, профессор, Самарқан мемл екеттік шетел тілдері институты, Самарқан, Өзбекстан                                                                      |
| <b>Абитова Жанар</b>         | жауапты хатшы, педагогика ғылымдарының магистрі, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан                                                                  |

©Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, 2023

**Academic editor-in chief:** B.S. Karimova, Candidate of Philological Sciences  
Korkyt Ata Kyzylorda University (Kyzylorda, Kazakhstan)  
**Deputy academic editor:** M.A. Buribayeva, Candidate of Philological Sciences  
Korkyt Ata Kyzylorda University (Kyzylorda, Kazakhstan)

### **Editorial Board**

|                                 |                                                                                                                                                                                  |
|---------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <b>Alexander Tsoi</b>           | Doctor of Philology, Professor, University of Lodz, Lodz, Poland                                                                                                                 |
| <b>Bagdat Karbozov</b>          | Doctor of Philology, Professor, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan                                                                                           |
| <b>Bayram Durbilmez</b>         | Doctor of Philology, Professor, Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Turkey                                                                                                     |
| <b>Gabit Tuyakbayev</b>         | Candidate of Philological Sciences, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan                                                                                       |
| <b>Dzhihangir Kyzylzen</b>      | Doctor of Philology, Associate Professor, Gümüşhane University, Turkey                                                                                                           |
| <b>Dusmamat Kulmamatov</b>      | Doctor of Philology, Professor, Uzbek State University of World Languages, Tashkent, Uzbekistan                                                                                  |
| <b>Innokentyi Novgorodov</b>    | Doctor of Philology, Professor, Member of the Editorial Board of the International Journal "Crede Experto: transport, society, education, language", Republic of Sakha (Yakutia) |
| <b>Kuldirsin Saryshova</b>      | Candidate of Philological Sciences, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan                                                                                       |
| <b>Nurmira Zhumay</b>           | Doctor of Philosophy (PhD), L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan                                                                                       |
| <b>Nursulu Shaimerdenova</b>    | Doctor of Philology, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan                                                                                         |
| <b>Odzhal Ogyz</b>              | Doctor of Philosophy (PhD), Professor, Hacı Bayram Veli University, Ankara, Turkey                                                                                               |
| <b>Saule Tazhibayeva</b>        | Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan                                                                                   |
| <b>Serik Negimov</b>            | Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan                                                                                   |
| <b>Tatyana Senkevich</b>        | Candidate of Philology, Associate Professor, A.S. Pushkin Brest State University, Brest, Belarus                                                                                 |
| <b>Huliya Kasapoglu Chengel</b> | Doctor of Philology, Professor, Hacı Bayram Veli University, Ankara, Turkey                                                                                                      |
| <b>Shakhriyor Safarov</b>       | Doctor of Philology, Professor, Samarkand State Institute of Foreign Languages, Samarkand, Uzbekistan                                                                            |
| <b>Zhanar Abitova</b>           | Executive Secretary, Master of Pedagogical Sciences, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan                                                                      |

©Korkyt Ata Kyzylorda University, 2023

**Научный редактор:** Б.С. Каримова, к.филол.н.,  
Кызылординский университет имени Коркыт Ата (Кызылорда, Казахстан)  
**Заместитель научного редактора:** М.А. Бурибаева, к.филол.н.,  
Кызылординский университет имени Коркыт Ата (Кызылорда, Казахстан)

**Редакционная коллегия**

|                               |                                                                                                                                                                                    |
|-------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <b>Александр Цой</b>          | доктор филологических наук, профессор, Лодзинский университет, Лодзь, Польша                                                                                                       |
| <b>Багдат Карбозов</b>        | доктор филологических наук, профессор, Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан                                                                           |
| <b>Байрам Дурбилмез</b>       | доктор филологических наук, профессор, Университет Невшехир Хажы Бектас Вели, Турция                                                                                               |
| <b>Габит Туякбаев</b>         | кандидат филологических наук, Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан                                                                                    |
| <b>Джихангир Кызылозен</b>    | доктор филологических наук, доцент, Университет Гюмюшхане, Турция                                                                                                                  |
| <b>Дусмамат Кулмаматов</b>    | доктор филологических наук, профессор, Узбекский государственный университет мировых языков, Ташкент, Узбекистан                                                                   |
| <b>Иннокентий Новгородов</b>  | доктор филологических наук, профессор, член редакционной коллегии Международного журнала «Crede Experto: транспорт, общество, образование, язык», Якутск, Республика Саха (Якутия) |
| <b>Кульдирсин Сарышова</b>    | кандидат филологических наук, Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан                                                                                    |
| <b>Нурмира Жумай</b>          | доктор философии (PhD), Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан                                                                                |
| <b>Нурсулу Шаймерденова</b>   | доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан                                                                      |
| <b>Оджал Огуз</b>             | доктор философии (PhD), профессор, Университет Хаджи Байрам Вели, Анкара, Турция                                                                                                   |
| <b>Сауле Тажибаева</b>        | доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан                                                                 |
| <b>Серик Негимов</b>          | доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан                                                                 |
| <b>Татьяна Сенькевич</b>      | кандидат филологических наук, доцент, Брестский государственный университет имени А.С. Пушкина, Брест, Беларусь                                                                    |
| <b>Хулия Касапоглу Ченгел</b> | доктор филологических наук, профессор, Университет Хаджи Байрам Вели, Анкара, Турция                                                                                               |
| <b>Шахриёр Сафаров</b>        | доктор филологических наук, профессор, Самаркандский государственный институт иностранных языков, Самарканд, Узбекистан                                                            |
| <b>Абитова Жанар</b>          | ответственный секретарь, магистр педагогических наук, Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан                                                            |

## МАЗМУНЫ / CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ

|                                                                                                                                                            |    |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| <b>Ваджибов М.Д.</b> Ориентализмы в русскоязычной версии книги Р.Г. Гамзатова «Мой Дагестан» (К 100-летию со дня рождения поэта).....                      |    |
| <b>Ваджибов М.Д.</b> Р.Г. Гамзатовтың «Менің Дағыстаным» кітабінің орыс тілді нұсқасындағы шығыс сөздері (Ақынның туғанына 100 жыл толуына).....           | 7  |
| <b>Vajibov M.D.</b> Orientalisms in the Russian-language version of R.G. Gamzatov's book "My Dagestan" (To the 100th anniversary of the poet's birth)..... |    |
| <b>Ермағанбетова З.Н., Айтбаева А.Е., Абдразахова А.К.</b> «Қазақстан коммунисті» («Ақиқат») журналы жаңа кезеңде.....                                     |    |
| <b>Yermaganbetova Z.N., Aytbayeva A.Y., Abdrazakhova A.K.</b> "Communist of Kazakhstan" ("Akikat") magazine at a new stage .....                           | 22 |
| <b>Ермағанбетова З.Н., Айтбаева А.Е., Абдразахова А.К.</b> Журнал «Коммунист Казахстана» («Ақиқат») на новом этапе.....                                    |    |
| <b>Iskendir A.A.</b> Epistolary and its role in scientific biographies of monolingual and bilingual scholars .....                                         |    |
| <b>Искендир А.А.</b> Монолингв және қос тілді ғалымдардың ғылыми өмірбаянындағы эпистолярлық хат және оның рөлі.....                                       | 34 |
| <b>Искендир А.А.</b> Эпистолярный и его роль в научной биографии ученых монолингвов и билингвов.....                                                       |    |
| <b>Pansat Zh.M., Mamayeva G.B., Alkaya E.</b> Cognitive meaning of the word "kök" in the culture of the Kazakh people.....                                 |    |
| <b>Пансат Ж.М., Мамаева Г.Б., Алкая Е.</b> Қазақ халқы мәдениетіндегі «көк» сөзінің танымдық мәні.....                                                     | 43 |
| <b>Пансат Ж.М., Мамаева Г.Б., Алкая Е.</b> Когнитивное значение слова "көк" в культуре казахского народа.....                                              |    |
| <b>Тәубеева Ә.Т., Егизбаева Н.Ж.</b> Қазақ және ағылшын тілдерінде етістердің функционалды ұқсастықтары мен айырмашылықтары.....                           |    |
| <b>Taubeyeva A.T., Yegizbayeva N.Zh.</b> Functional similarities and differences of voices in Kazakh and English languages .....                           | 58 |
| <b>Тәубеева Ә.Т., Егизбаева Н.Ж.</b> Функциональные сходства и различия залогов в казахском и английском языках.....                                       |    |

## СЫН-ПІКІРЛЕР / REVIEWS / РЕЦЕНЗИИ

|                                                                                                                                                                    |    |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| <b>Шаймерденова М.Д., Аманжолова Д.Б., Шаймерденова Н.Ж.</b> Энциклопедический словарь как отражение культуры и этнографии казахского народа.....                  |    |
| <b>Шаймерденова М.Д., Аманжолова Д.Б., Шаймерденова Н.Ж.</b> Энциклопедиялық сөздік қазақ халқының мәдениеті мен этнографиясының көрінісі ретінде.....             | 72 |
| <b>Shaimerdenova M.D., Amanzholova J.B., Shaimerdenova N.Zh.</b> Encyclopedic dictionary as a reflection of the culture and ethnography of the Kazakh people ..... |    |

МРНТИ 16.41.29

DOI <https://doi.org/10.52081/PhSJ.2023.v01.i1.001>

**М.Д. Ваджибов**

E-mail: [malikvad@yandex.ru](mailto:malikvad@yandex.ru)

*Дагестанский государственный университет, Махачкала, Российская Федерация*

## **ОРИЕНТАЛИЗМЫ В РУССКОЯЗЫЧНОЙ ВЕРСИИ КНИГИ**

**Р.Г. ГАМЗАТОВА «МОЙ ДАГЕСТАН» (К 100-летию со дня рождения поэта)**

### **Аннотация**

В статье рассматривается вопрос об использовании ориентализмов в русскоязычной версии книги Расула Гамзатовича Гамзатова «Мой Дагестан», что актуально в связи с ускоренными темпами развития в последние годы торговых, культурных, политических и других связей с Востоком. Перевел книгу с аварского языка на русский язык писатель В.А.Солоухин больше 50 лет назад.

Почти все описываемые нами восточные лексические единицы применяются во всех дагестанских языках. Очевидно, поэтому переводчик решил сохранить специфические особенности текста языка оригинала, используя ориентализмы. В книге в основном представлены арабизмы, персизмы и тюркизмы. В тексте находим больше всего слов из тюркских и арабского языков, это объясняется тем, что арабский язык – язык исламской религии, распространенной в Дагестане, а тюркские языки непосредственно контактировали и контактируют с дагестанскими языками. Единичны случаи применения в переводе лексем из китайского, японского, санскрита и других живых и мертвых восточных языков. Такие слова в речи употребляются редко и входят в пассивную лексику русского языка.

Реализуемые в книге ориентализмы обогащают в первую очередь русскую живую речь. Они, вероятно, начали проникать в русский и дагестанские языки несколько столетий назад, и этот процесс, нам думается, продолжается и сегодня. Многие из данных в труде восточных слов давно адаптировались к законам русского языка. При этом в книге исследуемые слова использованы как в начальных, так и в косвенных формах. Большинство восточных слов является существительными, от которых сформирован ряд новых лексем на русской почве. Указанные в тексте иноязычные прилагательные образованы от существительных-ориентализмов посредством суффиксов, а несколько глаголов – префиксально-суффиксальным и суффиксальным способами.

В русском тексте нами обнаружено минимальное количество слов, которые появились путем сложения основ, одна из которых является исконно русской, а другая – восточной. Кроме того, в переводе применены дефисные написания лексем, в которых также представлены ориентализмы и русские слова.

### **Ключевые слова**

Ориентализмы, восточные слова, Дагестан, Р.Гамзатов, русскоязычная версия, адаптация, обогащение.

### **Для цитирования**

Ваджибов М.Д. Ориентализмы в русскоязычной версии книги Р.Г. Гамзатова «Мой Дагестан» (К 100-летию со дня рождения поэта) // Philological Sciences Journal. – 2023. – Vol.1. – №1. – С. 7-21. DOI <https://doi.org/10.52081/PhSJ.2023.v01.i1.001>

## Введение

Актуальность работы связана с тем, что в последние годы усилились контакты нашего государства с Востоком. Стремительно развиваются русско-турецкие, русско-иранские, русско-арабские связи по жизненно важным отраслям. Особенно тесными эти связи стали с 2022-го года, поэтому знание государственных языков ряда восточных стран (Турции, Ирана, Сирии, Египта, Саудовской Аравии и др.) в настоящее время востребовано как никогда. Сама ситуация подсказывает нам, что *«... лексические изменения в русском языке на протяжении последних лет свидетельствуют о реальной эволюции языковой картины мира не только под влиянием английского языка, но и под усилившимся влиянием восточных языков, что в свою очередь связано с изменением концептуализации объективной реальности»* [Мухина, 2014: 18].

Усвоению арабского, персидского и турецкого языков сможет способствовать и книга Р.Г. Гамзатова «Мой Дагестан», в которой нами зафиксирован большой пласт ориентализмов. Описание данных ориентализмов в русскоязычной версии произведения, которую представил более 50 лет назад русский писатель-переводчик В.А. Солоухин, – это цель нашего научного исследования, что предполагает, в первую очередь, выполнение следующих задач:

- 1) найти все ориентализмы в тексте;
- 2) определить частотность употребления данных лексем в произведении;
- 3) указать некоторые случаи несовпадения применения рассматриваемых слов в оригинале и переводе;
- 4) дать краткий анализ часто используемых слов с приведенными в книге формами;
- 5) выяснить случаи образования новых слов от ориентализмов, адаптированных к законам русского языка.

Результаты исследования могут быть использованы при описании русского дискурса на территории Республики Дагестан, а также при составлении двуязычных словарей, лингвистических корпусов и при обновлении иноязычных словарей. Кроме того, наши материалы могут быть применены при разработке спецкурсов по стилистике языков и по поэтике регионального художественного текста, который считается одним из способов обогащения русской речи в дагестанском поликультурном социуме.

Данная книга стала объектом при написании большого количества научных и научно-популярных публикаций, ряда диссертаций и монографий. Уверены, что увидят свет еще много научных исследований. Не излишним считаем и наше скромное изыскание в качестве вклада в науку о творчестве великого поэта 20-го столетия.

О значении этой книги для читателей в литературе находим следующее: *«... 50 лет тому назад Расул Гамзатов написал выдающуюся книгу, которая не потеряла своего значения за полвека и не потерялась в потоке книг. Это редкая, чрезвычайно глубокая книга об истории Дагестана, культуре, традициях, ценностных ориентациях его народов, написанная в рационально-эмоциональном стиле. Подобных книг в российской и мировой литературе о своих родинах (больших и малых) много, но такого фактически фундаментального исследования и описания своей родины найти трудно»* [Бороньев, Тхакахов, 2021: 80]. Естественно, в такой книге, учитывая ментальность дагестанцев и их тесные связи с южными соседями, невозможно было не использовать лексемы из языков, которые контактировали с дагестанскими языками.

## Материалы и методы исследования

Материалом для исследования служит русскоязычная версия книги Р.Г. Гамзатова «Мой Дагестан» 2002-го года издания. При необходимости обращались и к тексту в оригинале. Использованы, в первую очередь, описательный, статистический, сравнительный и сопоставительный методы. Кроме того, мы пользовались приемом

наблюдения за речью русскоязычных дагестанцев. В тексте обнаружено около 200 ориентализмов и более 1 тысячи их форм. С целью определения, из какого языка проникло в аварский и русский языки то или иное слово, информацию черпали из ряда словарей.

### Обсуждение

Восточные слова, которые использованы в русскоязычной версии книги Р.Г. Гамзатова «Мой Дагестан», рассматриваем в качестве одного из конкретных источников обогащения русской речи. *«Русский язык с давних времен взаимодействует с восточными языками»*, – пишет О.А. Фролова [Фролова 2016: 176]. Естественно, такое взаимодействие приводит к обогащению всех контактирующих языков. В статье о европеизмах мы подчеркивали, что *«в художественном произведении нет страницы, где не представлена иноязычная лексика (в том числе ориентализмы...)»* [Ваджибов, 2022].

Хрестоматийная книга «Мой Дагестан» на русском языке, которая представляет собой перевод с аварского языка и является предметом нашего научного исследования, – это, возможно, результат совместной продуктивной работы писателя и переводчика. Данное высказывание мы излагаем в качестве предположения, ибо от имени Р.Г. Гамзатова по поводу перевода в самой книге читаем: *«Я понимаю, что плохой человек ("яман"), сидящий на горе, не превратится в хорошего ("якиши") оттого, что спустится в долину. Поэтому я прошу того, кто будет переводить мою книгу: если она "яман", пусть останется таковой. Если я хром и слеп, не уводите меня под руки из моего дома, оставьте меня сидеть у моего очага, на моем пороге. Не лудите моей медной посуды, не золотите моего серебра!»* [Гамзатов, 2002: 209]. В этом отрывке использованы ориентализмы-тюркизмы: *яман, якиши, очаг*. В то же время как бы противоречат нашей догадке дагестанские исследователи следующим высказыванием: *«Нисколько не подвергая сомнению профессионализм известного отечественного писателя, поэта и переводчика Владимира Солоухина, отметим досадные недоразумения в переводе, обусловленные игнорированием фоновых знаний. Трудно переоценить роль Владимира Солоухина в популяризации книги Расула Гамзатова «Мой Дагестан», поскольку все иноязычные переводы осуществлялись на основе переводного текста В. Солоухина. И в то же время высока его ответственность за неадекватность перевода, особенно когда речь идет о переводе культурообусловленного текста»* [Маллаева, Магомедов, Халидова, 2021: 356]. Эта мысль подсказывает нам, что переводчик был слишком самостоятелен при подборе лексических единиц для передачи того или иного суждения. Разумеется, В.А. Солоухин должен был использовать в русской версии хотя бы наиболее распространенные ориентализмы в аварском языке, чтобы передать своеобразие горцев.

Специфика применения ориентализмов в русскоязычном варианте книги Р.Г. Гамзатова «Мой Дагестан» как источник обогащения русской речи в условиях дагестанского полиязычия, нам думается, – это попытка в полном объеме выразить особенности речевой культуры не только аварского народа, но и всех дагестанцев. Кроме того, по книге на русском языке мы узнаем о дагестанской истории, которая тесно связана с Востоком. Через такие произведения не только дагестанцы знакомятся с иной культурой, с культурой неродственных народов.

Отметим, что книга на языке автора – на аварском языке – изобилует ориентализмами, ибо дагестанские языки долгое время имели социальные, политические, культурно-исторические, экономические, идеологические и другие связи, непосредственно контактировали с некоторыми восточными народами, носителями, в первую очередь, арабского, персидского и тюркских (азербайджанского, турецкого и др.) языков. Кроме того, основной религией абсолютного большинства дагестанцев является ислам суннитского толка.

Естественно, в оригинале намного больше восточных слов нежели в русском переводе, в котором многие лексемы были заменены русскими словами и европеизмами. При этом часто не совпадает употребление в оригинале и переводе одних и тех же лексических единиц в количественном отношении. Так, например, в подлиннике лексема *магазин* (араб.) [Егорова, 2014: 656] автором употреблена один раз, а переводчик использовал данное слово 14 раз [Гамзатов, 2002: 83, 90, 109 и др.].

Какие же ориентализмы находим в книге?

Прежде всего, в самом названии «Дагестан» представлены два корня – *даг* (тюрк. *гора*) и *стан* (перс. *страна*). Дагестан – страна гор, страна-гора, горная страна, гордая страна – об этом написано и в самой книге [Гамзатов, 2002: 232]. Это единственный пример применения в тексте сложного слова, в котором оба корня по происхождению считаются восточными.

В список исследуемых ориентализмов не включены наименования местностей, жителей населенных пунктов, имена и т.д., среди которых имеются иноязычные по происхождению топонимы, например, Дербент, Нарын-Кала, Махачкала, Кизляр, Хасавюрт и др. Кроме того, дагестанцы в основном носят восточные имена из арабского, персидского и тюркских языков.

Такие слова, как *кинжал, хан, ханство, ханша, ханский, шах, шахский, папах, чабан, чабанский, сан, султан, талисман, базар, булат, сарай, арбуз* и др., обнаруженные нами в переводе, являются ориентализмами, и они давно укоренились в русском языке и широко применяются не только в русскоязычном Дагестане. Кроме того, многие слова так изменились, что трудно определить их этимологию. Поэтому мы не ставим перед собой задачу определить происхождение слова, а лишь пользуемся данными лингвистических словарей.

Итак, в книге использованы следующие ориентализмы:

- арабизмы: *Аллах, миллат, аскер, джамаат* и др. – больше 50 лексем;
- персизмы: *зурна, кеманча, тар, сардар, тахта, шах* и др. – около 40 лексем;
- тюркизмы: *арба, сундук, табун, чалма, бурка* и др. – около 100 лексем.

Примерно 50 ориентализмов заимствованы из других восточных живых и мертвых языков. Многие из них носят спорадический характер и входят в пассивную лексику: *нукер* (монг.), *саке* (яп.), *дэв* (санскр.) и др.

Точное количество слов-ориентализмов в работе не указываем потому, что в словарях часто по-разному толкуют происхождение того или иного слова. Так, например, согласно материалам из словарей, спорно происхождение некоторых лексем, ср.: *сундук, зурна, пандур, сакля, хурджун, сатана* и др. Несмотря на это, в работе мы излагаем свою точку зрения при определении, из какого языка заимствовано то или иное слово.

Единичны в тексте некоторые лексемы, активно употребляемые в настоящее время в живой русской речи: *халат* (тюрк.), *шелковый* (кит.), *чугунный* (тюрк.) и др.

Среди ориентализмов больше всего слов из тюркских и арабского языков, что, возможно, объясняется непосредственными контактами тюркских языков с дагестанскими языками и повсеместным распространением исламской религии в Дагестане. При этом, во-первых, интерес представляют такие слова, как *аул, сакля, пандур, чонгур* и пр., которые относятся к неодушевленным существительным и которые вроде в настоящее время в русской речи повсеместно в Дагестане не употребляют. Перед нами, очевидно, устаревшие слова, которые, возможно, входят в пассивный запас лексического состава русского языка. Во-вторых, арабские существительные (одушевленные: *Аллах, имам, мюрид, мулла, муталим, муэдзин* и др. и неодушевленные: *минарет, медресе, мечеть* и др.) в современных условиях в русской речи дагестанцев используются активно и являются исламскими терминами, которые как бы получили второе рождение и официально вернулись к жизни после 80-х годов 20-го столетия. Естественно, к исламским терминам неофициально обращались местные мусульмане и в советское время.

Рассматриваемые лексемы в книге употреблены как в прозаической речи, так и в поэтической. В прозаической речи ориентализмы представлены в повествованиях, описаниях, рассуждениях и т.д. В поэтической же речи в книге восточные слова применены редко.

Переводчик мог бы включить в русскоязычную версию те слова, которые стали общедоступными и общедагестанскими и входят в активный запас местной русской лексики, ср.: *намус, аксакал, баркалла, манишалла, инишалла, сабур* и др. Без таких слов, которыми пользовались дагестанцы и в те времена, когда писалось произведение, в настоящее время русский дискурс в пределах Дагестана (да и литературный язык в регионе) не может функционировать в полном объеме. Речь, в которой не представлены указанные выше слова, сегодня в Дагестане невозможна: достаточно послушать аутентичные беседы современных дагестанцев 60-70 лет на русском языке и сравнить их речи с речью дагестанцев, которым примерно до 40 лет.

В одной публикации читаем: *«Из века в век в Дагестане действует намус – так называемый кодекс чести, поведения и этики, который охватывает фактически всю жизнь человека, от самого его рождения до смерти. Р. Гамзатов в книге «Мой Дагестан» художественно изобразил этот кодекс чести. В ней поэтому раскрываются проблемы морали и этики, в образах своих соотечественников и близких он показывает подлинные черты народного характера, морального идеала, что сохранили поколения до наших дней»* [Долгая, 2017: 143]. Повторяем: в переводе нет слова *намус*, которое в дагестанских языках означает прежде всего *совесть*. В оригинале данная лексема использована, по нашим наблюдениям, три раза [Гамзатов, 1975: 158, 180, 362]. Это один из неудачных случаев неупотребления в переводе ориентализма. При этом В. Солоухин неоднократно прибегал к использованию ряда однокоренных слов: *совесть* [Гамзатов, 2002: 164, 176 и др.], *совестно* [Гамзатов, 2002: 118, 358] и др.

Переводчик обратился к словам *кунак* и *кунацкая*, но пропустил такое использованное в оригинале тюркское слово, как *аксакал*, что в переводе означает «белая борода». Вместо этого слова употреблена лексема *старейшина*: *«Или бывает так, когда в кунацкой сидят старейшины и тут же играют дети. И вдруг детей отсылают из кунацкой, потому что старейшины собираются держать важный совет»* [Гамзатов, 2002: 19].

Автор перевода 15 раз обращается к лексеме *черкеска* в начальной и косвенных формах ед.ч., но при этом почему-то не использует распространенное во времена написания книги в Дагестане слово *чуха* или *чоха* из азербайджанского языка [Шипова, 1976], которое употреблено в оригинале и звучит как *чухъа* [Гамзатов, 1975: 33, 36, 175 и др.], ср. в переводе: *черкеска* [Гамзатов, 2002: 212, 266], *для черкески* [Гамзатов, 2002: 212], *черкеску* [Гамзатов, 2002: 36, 174, 339, 347, 368], *в черкеске* [Гамзатов, 2002: 68, 79, 164], *черкески* [Гамзатов, 2002: 275, 282, 347], *под черкеской* [Гамзатов, 2002: 347]. Видимо, В.А. Солоухин постарался таким образом передать национальный колорит дагестанцев, которые, как и другие кавказские народы, действительно носили черкески.

Попытались передать быт и обычаи горцев и в XIX веке русские мастера слова, когда писали о Востоке. Так, например, цитируем то, что написано в одной публикации о некоторых словах в произведении А.С. Пушкина «Путешествие в Арзрум»: *«Заимствования, используемые А.С. Пушкиным, в основном – ориентализмы. Именно они выявляют определённые тенденции в той или иной культурной традиции (литература, живопись, исторические и этнографические концепции и т.д.), опирающейся по ряду признаков на экзотические относительно самой этой традиции особенности, свойственные восточному мировоззрению в тех или иных его формах»* [Абделькарем, 2013: 5]. Некоторые из представленных в настоящей работе ориентализмов в русский язык проникли благодаря писателю Л.Н. Толстому, который также старался передавать местный колорит. А.Л. Мугумова пишет о том, что *«...автор «Хаджи-Мурата» внес определенный вклад в лексикографирование ... ориентализмов (наиб и газават/хазават) в*

русском литературном языке. И можно предполагать, что использование им последнего слова могло обусловить его отражение в академическом словаре» [Мугумова, 2014: 244]. Отметим, что большинство из использованных в книге лексем из восточных языков в настоящее время входят в современный русский литературный язык и даны в словарях [Васюкова, 1999; Егорова, 2014; Словарь иностранных слов, 1988; Шипова, 1976], которыми мы пользовались при анализе ориентализмов, отраженных в книге.

Подробно хочется остановиться на некоторых лексемах, часто использованных в книге.

**1. Аул** – слово, заимствованное из тюркских языков [Словарь иностранных слов, 1988: 62], проходит красной нитью в книге, хотя, как отмечено в научной литературе, «дагестанцы свои селения не называют аулами» [Маллаева, Магомедов, Халидова, 2021: 351]. В настоящее время в русской речи дагестанцев эта лексема фактически не употребляется, хотя в самом тексте, на наш взгляд, применение данного слова – один из удачных случаев перевода аварского слова «росу» (село) на русский язык с целью передачи местного горского колорита. Эта лексема в тексте использована 409 раз во всех падежах и числах:

**Ед.ч.** – ИП: аул; РП: аула, из аула, кроме аула, близ аула, для аула, до аула, от аула, озади аула, около аула; ДП: аулу, по аулу, к аулу; ВП: аул, в аул, на аул, за аул, про аул; ТП: аулом, перед аулом, над аулом, с аулом; ПП: в ауле, о ауле, об ауле.

**Мн.ч.** – ИП: аулы; РП: аулов, из аулов, до аулов, для аулов, от аулов; ДП: по аулам; ВП: аулы, в аулы; ТП: между аулами; ПП: в аулах, во аулах.

В тексте также реализованы слова, образованные от данного корня:

**аулец** (5 раз): «молодой *аулец*» [Гамзатов, 2002: 113], «Каждый *аулец*» [Гамзатов, 2002: 245], «Своему *аульцу* они сказали:...» [Гамзатов, 2002: 355], «*Аульцы* выбрали столетнюю женщину...» [Гамзатов, 2002: 229], «удивление всех *аульцев*» [Гамзатов, 2002: 382];

**аульчанка** (1 раз): «Вспоминаю старую, согбенную *аульчанку* Хабибат» [Гамзатов, 2002: 228];

**одноаулец** (1 раз): «...вспомнил своего *одноаульца*...» [Гамзатов, 2002: 272];

**аульский** (16 раз): «*аульский* родник» [Гамзатов, 2002: 227], «у *аульского* родника» [Гамзатов, 2002: 243], «берут *аульского* мальчика» [Гамзатов, 2002: 227], «на *аульском* кладбище» [Гамзатов, 2002: 295], «*аульские* старейшины» [Гамзатов, 2002: 274], «*аульских* пионеров» [Гамзатов, 2002: 94] и др.

**2. Имам** «ведущий» (араб.) [Васюкова, 1999: 188] – слово использовано 120 раз только в ед.ч.

**Ед.ч.** – ИП: имам; РП: имама, для имама, ради имама, от имама, у имама; ДП: имаму, к имаму; ВП: в имама, на имама; ТП: имамом, с имамом; ПП: об имаме.

**3. Сакля** «дом». На наш взгляд, в настоящее время экзотически звучит слово *сакля*, которое употреблено в книге в ед. и мн. числах 92 раза. Мы склонны считать это слово тюркским [Шипова, 1976], хотя рассматривают как заимствование из грузинского языка [Гусейнов, Мугумова, 2019: 186].

**Ед.ч.** – ИП: сакля; РП: сакли, около сакли, из сакли, у сакли; ДП: сакле, к сакле; ВП: саклю, в саклю, на саклю; ТП: над саклей, саклей; ПП: в сакле.

**Мн.ч.** – ИП: сакли; РП: из саклей; ДП: по саклям; ВП: сакли, в сакли; ТП: над саклями, перед саклями; ПП: в саклях.

**4. Очаг** (тюрк.) [Шипова, 1976] – в книге это слово использовано 58 раз и означает «место или устройство для разведения и поддержания огня». В настоящее время в некоторых дагестанских языках *очаг* – это наименование жилища, дома. В тексте даны не все падежные формы:

**Ед.ч.** – ИП: очаг; РП: очага, из очага, у очага, около очага, от очага; ДП: к очагу; ВП: очаг; ПП: в очаге, на (родном) очаге.

Важно отметить стилистическое употребление предлогов **в** и **на** со словом *очаг*. Ср.: «**В очаге** догорал огонь» [Гамзатов, 2002: 351], то есть в печи; «Оставь их для тех, кто забыл вкус пищи, приготовленной родной матерью **на (родном) очаге**» [Гамзатов, 2002: 122], то есть на огне (дома). Форма *в очаге* использована 13 раз, а *на (родном) очаге* – только один раз.

**Мн.ч.** – РП: очагов, от очагов, около очагов, у очагов; ПП: в очагах.

**5. Зурна «музыкальный инструмент»** – в тексте употреблено 51 раз только в ед.ч., причем форма дат.п. не представлена. Лексема заимствована из персидского языка [Словарь иностранных слов, 1988: 182].

**Ед.ч.** – ИП: зурна; РП: зурны; ВП: зурну, в зурну, под зурну; ТП: со (своей) зурной; ПП: на зурне.

В тексте дано образование *зурнач* «тот, кто играет на зурне, профессионал» 16 раз и даны следующие падежные формы ед. и мн. ч. от этого слова:

**Ед.ч.** – ИП: зурнач; РП: зурнача, без зурнача; ТП: зурначом.

**Мн.ч.** – ИП: зурначи; ТП: зурначами.

Отдельно хочется выделить слово *зурнист*, употребленное один раз в книге: «Абуталиб вспоминает: «"Каких только **зурнистов** не повидала наша страна!" Сам он был **зурначом** партизанского отряда» [Гамзатов, 2002: 282]. Слово «зурнист», на наш взгляд, в тексте имеет отрицательную коннотацию.

**6. Хан** «титул правителя» (тюрк.) [Словарь иностранных слов, 1988: 561] – лексема использована 51 раз в следующих падежных формах ед. и мн.ч.:

**Ед.ч.** – ИП: хан; РП: хана; ДП: хану, к хану; ВП: хана, на хана; ПП: о хане.

**Мн.ч.** – ИП: ханы; РП: у ханов; ПП: о ханах.

В тексте представлены и образования от данного слова: *ханиша* (4 раза – 3 раза в им.п., 1 раз – в р.п.) – «**Ханиша** вместо ответа упала на колени»; «глаза **ханиши**» [Гамзатов, 2002: 214], ханский (1 раз) – «доставить его **в ханский дворец**» [Гамзатов, 2002: 186], ханство (1 раз) – «**В некоем ханстве** жило очень много поэтов» [Гамзатов, 2002: 186].

**7. Шах** «титул монарха в некоторых восточных странах» – слово заимствовано из персидского языка [Словарь иностранных слов, 1988: 561], а в тексте переводчик использовал его 29 раз. В тексте представлены следующие формы:

**Ед.ч.** – ИП: шах; РП: шаха; ВП: шаха, на шаха; ТП: с шахом; ПП: о шахе.

**Мн.ч.** – ИП: шахи; РП: у шахов; ТП: над шахами.

В тексте представлены однокорневые слова: *шахиня* (2 раза): «... меняют своих королей и **шахинь**, ... виноваты в бездетности вовсе не королевы и не **шахини**» [Гамзатов, 2002: 94] и шахский (1 раз): «**в шахском Тегеране**» [Гамзатов, 2002: 285]. Данный корень применен и в следующем написании: «Их объединила общая ненависть к **шаху-завоевателю**» [Гамзатов, 2002: 271].

**8. Кунак** (тюрк.) [Шипова, 1976] – данное слово в книге повторяется 26 раз. В тексте использовано и слово *гость*, но *гость* и *кунак* не одно и то же. *Кунак* – это не только *гость*, но и друг, приятель.

**Ед.ч.** – ИП: кунак; РП: кунака; ДП: кунаку, к кунаку; ВП: кунака; ТВ: кунаком.

**Мн.ч.** – ИП: кунаки; РП: кунаков, у кунаков.

В книге переводчик использовал новообразование от слова *кунак* посредством суффикса -к- как существительное *кунацкая* (пример см. выше) [Гамзатов, 2002: 19] и как прилагательное *кунацкий*: «Махмуду отвели лучшую **кунацкую** комнату» [Гамзатов, 2002: 183].

**9. Джигит** «наездник, юноша, молодец, герой» (тюрк.) [Словарь иностранных слов, 1988: 159] – слово в тексте употреблено 23 раза в следующих падежах:

**Ед.ч.** – ИП: джигит; ДП: джигиту; ТП: джигитом.

**Мн.ч.** – ИП: джигиты; РП: джигитов, у джигитов.

Два раза употреблен описываемый корень в прилагательном «*джигитские... песни*» [Гамзатов, 2002: 257] и в дефисном написании «*наездником-джигитом*» [Гамзатов, 2002: 334].

В издании 1975-го года дана строчка: «*Мне кажется порою, что **джигиты**, ...*» [Гамзатов, 1975: 315], а в издании 2002-го года вместо слова *джигиты* использована лексема *солдаты*: «*Мне кажется порою, что **солдаты**, ...*» [Гамзатов, 2002: 293].

**10. Хурджун** «сумка» – слово заимствовано из тюркских языков [Шипова, 1976] и использовано в книге 18 раз.

**Ед.ч.** – ИП: хурджун; РП: хурджуна, из хурджуна; ВП: хурджун, в хурджун; ТП: с хурджуном; ПП: в хурджуне.

**Мн.ч.** – ИП: хурджуны; ТП: с хурджунами; ПП: в хурджунах.

Данная падежная парадигма представлена не полностью: в тексте не использованы формы дат.п. ед. ч и род., дат. и вин.п. мн.ч.

Мы обратили внимание на отсутствие единообразия в написании *хурджун* и *хурджин*:

«В один *хурджун* был собран весь наш домашний скарб...» [Гамзатов, 2002: 43].

«У них были старые *хурджуны*» [Гамзатов, 2002: 132].

«– Проклятый *хурджун*, почему ты пуст?» [Гамзатов, 2002: 132].

«О нашем крае всем краям подлунным

Я, как хотелось, рассказать не мог,

С собой носил я полные *хурджины*,

Да вот беда – их развязать не мог» [Гамзатов, 2002: 23] (перевел Н.Гребнев).

Как видим, форма *хурджины* дана в поэтической речи. Возможно, эта форма была приведена специально для рифмовки.

Иногда переводчик применяет рассматриваемые слова даже в наименованиях, данных в книге, ср.: стихотворение «*Кинжал* (араб.) [Шипова, 1976] и кумуз» [Гамзатов, 2002: 318], Притчу о богатом *хане* (тюрк.) [Васюкова, 1999: 545], о его сыне и о хинкалах из *курдюка* (тюрк.) [Васюкова, 1999: 345] с чесноком [Гамзатов, 2002: 213], рубрику «Как я потерял *кунака*» [Гамзатов, 2002: 150] и др. Восточные слова употребляются не только в наименованиях, представленных в произведении, – они включены и в содержание текста. Так, «*К примеру, в притчах находим характерные для региона интернациональные слова...: курдюк, салам алейкум, хан и др.*» [Ваджибов, 2017: 29], а в притче о единственном поэте использованы следующие ориентализмы: *хан, ханство, ханский, визирь, нукер, аул, чонгур, зурна* [Гамзатов, 2002: 186-187].

В переводном тексте часто встречаются сочетания, в которых все слова или несколько слов являются ориентализмами, ср.: *сакля кунака* [Гамзатов, 2002: 212] подобны *бурке* [Шипова, 1976] (тюрк.) *в сундуке* (тюрк.) [Шипова, 1976], *папахе* [Шипова, 1976] (тюрк.) на вешалке, *кинжалу* на гвоздике [Гамзатов, 2002: 268], *из чалмы* [Егорова, 2014: 750] *лжеимама* [Гамзатов, 2002: 282], голос *муэдзина с минарета мечети* [Гамзатов, 2002: 382], *из аулов с хурджунами* [Гамзатов, 2002: 135] и др.

В нескольких сочетаниях повторяются одни и те же слова: *кунак кунаку* [Гамзатов, 2002: 212], *из аула в аул* [Гамзатов, 2002: 239], *аул аулу* [Гамзатов, 2002: 343], *шах над шахами* [Гамзатов, 2002: 270] и др. А в некоторых простых предложениях почти все знаменательные слова являются ориентализмами:

«В *чабанских шалашах* нет *очагов*» [Гамзатов, 2002: 223].

«– *Ассалам алейкум, имам!* – приветствовал Хаджи-Мурат своего вождя, сходя с коня.

– *Ваалейкум ассалам, наиб. С приездом тебя. С чем хорошим приехал?»* [Гамзатов, 2002: 276].

«*Чалму имама стирает гяурка*» [Гамзатов, 2002: 343] и др.

При употреблении ориентализма используется прием повтора:

*«Об ауле, в котором нет порядка, об ауле тесном, неряшливом, склочном, непутевом говорят:*

*– Человека там нет.*

*Об ауле, в котором порядок и мир, говорят:*

*– Там есть человек»* [Гамзатов, 2002: 259].

Сочетание *шах над шахами* на одной и той же странице повторяется три раза: *шах над шахами* (2 раза) и «... пустили горцы *шаха над шахами...*» (1 раз) [Гамзатов, 2002: 370].

*«– Валлах – годится и чай, биллах – неплохо и суп, таллах – не помешает и вино* [Гамзатов, 2002: 121].

Перед нами тройной повтор, который должен способствовать усвоению и запоминанию того или иного слова.

Правда, в одном источнике мы обнаружили мысль о наличии у переводчика излишней тавтологии: *«Перевод часто страдает длиннотами, тавтологиями, избыточностью»* [Черкесова, 2012: 219]. На наш взгляд, такое повторение скорее является оправданным.

Ряд слов из списка использованных в книге ориентализмов выглядит как экзотизмы в современной дагестанской русскоязычной среде. Рассматривая экзотизмы как лингвистический феномен, Е.А. Маринова отмечает: *«Экзотическая лексика, или экзотизмы, — это слова иноязычного происхождения, обозначающие реалии «чужой» культуры, т.е. такие реалии, которые не стали заимствованиями, а следовательно, отсутствуют (и отсутствовали) в российской действительности»* [Маринова, 2003: 138]. При этом книга подсказывает нам, что данное слово означает. Не случайно мы писали: *«При объяснении же какого-нибудь экзотического слова, которое распространено в Дагестане, но не известно в большинстве стран, достаточно пролистать Книгу»* [Ваджибов, 2013: 224-225]. Экзотическими в тексте для русского читателя выглядят такие слова, как *пандур, хурджун, визирь, нукер* и др.

В нашем списке около 200 слов и более 1 тысячи их форм, которые так или иначе нами подвергнуты анализу. В тексте мы обнаружили только несколько прилагательных, образованных посредством русских суффиксов: *чугунный* ← от *чугун* (тюрк.) [Шипова, 1976] – *(Твоих оград узор **чугунный** – слова А.С. Пушкина)* [Гамзатов, 2002: 351], *шелковый* ← от *шелк* (кит.) *«...жена обвязывала шею коня **шелковым** платком...»* [Гамзатов, 2002: 39], *нефтяной* ← от *нефть* (перс.) [Словарь иностранных слов, 1988: 335] *«нефтяные промыслы»* [Гамзатов, 2002: 261] и др. Это единичные случаи употребления прилагательных. Используются в тексте и существительные с восточным корнем: *нефтяник*: *«Море – рыбак, море – **нефтяник**, море – труженик»* [Гамзатов, 2002: 255], *караульный* ← от *караул* (тюрк.) [Шипова, 1976]: *«**Караульные** мне не мешали»* [Гамзатов, 2002: 352], *бурдючок* ← от *бурдюк* «мешок из шкуры козы» (тюрк.) [Словарь иностранных слов, 1988: 92]: *«...небольшой **бурдючок**...»* [Гамзатов, 2002: 239] и др. Большинство восточных слов является существительными, от которых сформирован ряд новых лексем на русской почве, в том числе и несколько глаголов с помощью префиксально-суффиксального и суффиксального способов: *кочевали, подкарауливает, подкараулив, окаймленный*. Ориентализмов в качестве других частей речи в книге нами не зафиксировано.

Повторяем изложенную выше мысль: реализуемые в книге ориентализмы обогащают в первую очередь живую русскую речь. Они, вероятно, начали проникать в русский и дагестанские языки несколько столетий назад, и этот процесс, нам кажется, продолжается и сегодня. Многие из данных в труде восточных слов давно адаптировались к законам русского языка и не воспринимаются как иноязычные слова, ср.: *карман, карманный, азарт, азартный, базар, базарный, арбуз, талисман, тамада, чинара, диван, табун, шашлык, барс, богатырь, бурка* и др. При этом в книге исследуемые слова использованы как в начальных, так и в косвенных формах.

В русском тексте нами обнаружено минимальное количество слов, которые появились путем сложения основ, одна из которых является исконно русской, а другая – восточной: *лжеимам, одноаулец, одноаульский*. Кроме того, в переводе применены лексемы в форме дефисных написаний, в которых также представлены ориентализмы и русские слова: *к шаху-завоевателю* [Гамзатов, 2002: 371], *суд-диван* [Гамзатов, 2002: 274].

«Перед юношами рода  
Бегуном ты станешь быстрым  
И наездником-джигитом» [Гамзатов, 2002: 334].

### Заключение

Таким образом, мы проанализировали ориентализмы, использованные в русскоязычной версии книги Р.Г. Гамзатова «Мой Дагестан», и пришли к следующим выводам:

- 1) в тексте нами обнаружено около 200 ориентализмов и более 1 тысячи их форм;
- 2) частотными в книге являются слова *аул, имам, сакля, зурна* и др.;
- 3) спорадически употреблены такие восточные лексемы, как *халат, дэв, саке* и др.;
- 4) многие лексемы адаптированы к законам русского языка
- 5) слова *аул, сакля, пандур* и др. русскоязычные дагестанцы не употребляют;
- 6) данные в книге ориентализмы в первую очередь обогащают русскую речь дагестанцев;
- 7) процесс проникновения ориентализмов, очевидно, начался несколько столетий назад и, по всей вероятности, продолжается сегодня.

Не рассмотренные в работе вопросы относительно ориентализмов станут предметом наших дальнейших исследований.

Человек, у которого есть желание изучать культуру, историю дагестанских народов, интересуется традициями и обычаями Востока, сможет использовать книгу «Мой Дагестан» как настольную. Ее содержанием можно расширить кругозор и обогатить русскую литературную речь новыми словами. Ведь, как известно, чтение художественной литературы развивает речь, делает ее богаче и разнообразнее.

### Литература

Абделькарем Н.Дж. Ориентализмы в произведении А.С. Пушкина «Путешествие в Арзрум» // Научный вестник Воронежского архитектурно-строительного университета. Серия: Современные лингвистические и методико-дидактические исследования. – 2013. – №2(20). – С.183-190. Режим доступа: [https://www.elibrary.ru/download/elibrary\\_20789806\\_82832162.htm](https://www.elibrary.ru/download/elibrary_20789806_82832162.htm) (дата обращения: 18.12.2022).

Бороноев А.О., Тхакахов В.Х. «Мой Дагестан» Расула Гамзатова: конструирование малой родины и проблемы идентичности // Общество. Среда. Развитие. – 2021. – №1. – С. 74–81.

Ваджибов М.Д. Европеизмы в русскоязычном варианте книги Р.Г. Гамзатова «Мой Дагестан». Статья 1 // Международный научно-исследовательский журнал. – 2022. – №12 (126). Режим доступа: <https://research-journal.org/archive/12-126-2022-december/10.23670/IRJ.2022.126.97> (дата обращения: 20.12.2022).

Ваджибов М.Д. Жанр притчи в книге Р.Г. Гамзатова «Мой Дагестан» как поучительное риторическое средство для дагестанской студенческой аудитории // Дидактическая филология. – 2017. – № 4 (8). – С. 24-40.

Ваджибов М.Д. Книга Р.Г. Гамзатова «Мой Дагестан» как риторический воспитатель современного дагестанского студента (к 90-летию со дня рождения поэта) // Вестник Кемеровского государственного университета культуры и искусств. Журнал

теоретических и прикладных исследований. – Кемерово: КемГУКИ. – 25/2013. – С. 221-233.

Васюкова И.А. Словарь иностранных слов. – М.: АСТ-ПРЕСС, 1999. – 640 с.

Гамзатов Р.Г. Мой Дагестан. Конституция горца. – Махачкала: Дагестанское книжное издательство, 2002. – 752 с.

Гамзатов Р.Г. Мой Дагестан. – Махачкала: Дагестанское книжное издательство, 1975. – 432 с.

Гусейнов Г.-Р. А.-К., Мугумова А.Л. Экзотические ориентализмы в творчестве А.С.Грибоедова: аспекты обновленной интерпретации // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2019. – Т. 12. № 11. – С. 181-187.

Долгая Н.А. Формирование духовно-нравственных ценностей учащихся на произведениях авторов дагестанской литературы // Наука и образование: сохраняя прошлое, создаем будущее. Сборник статей XII Международной научно-практической конференции. В 2-х частях. – 2017. – С. 141-143.

Егорова Т.В. Словарь иностранных слов современного русского языка. – М.: Аделант, 2014. – 800 с.

Маллаева З.М., Магомедов М.А., Халидова Р.Ш. Культурологический аспект перевода на русский язык произведений аварской художественной литературы: на примере книги Р. Гамзатова «Мой Дагестан» // Полилингвальность и транскультурные практики. – 2021. – Т. 18. – № 4. – С.347-357.

Маринова Е.В. Экзотическая лексика как лингвистический феномен // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Серия: Филология. – 2003. – №1. – С. 138-142.

Мугумова А.Л. Ориентализмы толстовского текста кавказской тематики как объект русской лексикографии (историко-лингвистический аспект) / Наследие Л.Н. Толстого в гуманитарных парадигмах современной науки / Материалы XXXIV Международных Толстовских чтений. – Тула: Тульский государственный педагогический университет им. Л.Н.Толстого, 2014. – С. 240-245.

Мухина Н.Н. Ориентализмы в системе языковой картины мира в современной России // Современные проблемы науки и образования. – 2014. – № 6. – С. 13-19.

Словарь иностранных слов. – 15-е изд., перераб. – М.: Рус.яз., 1988. – 608 с.

Фролова О.А. Ориентализмы в современном русском языке: проблемы и перспективы // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2016. – №11-3 (65). – С. 175-178.

Черкесова П.С. К вопросу о передаче национального колорита в художественном переводе книги Р. Гамзатова «Мой Дагестан» // Литературное обозрение: история и современность. – 2012. – №2. – С. 215-219.

Шипова Е.Н. Словарь тюркизмов в русском языке. – Алма-Ата: «Наука» КазССР, 1976. – 444 с. Режим доступа: [https://altaica.ru/LIBRARY/turks/Шипова\\_Словарь%20тюркизмов%20в%20русском%20языке%201976.pdf](https://altaica.ru/LIBRARY/turks/Шипова_Словарь%20тюркизмов%20в%20русском%20языке%201976.pdf) (дата обращения: 20.12.2022).

Хамзатов, Р. Дир Дагъистан. – Махачкала: ГУ «Дагестанское книжное издательство», 2008. – 456 с.

## References

Abdel'karem N.Dzh. Orientalizmy v proizvedenii A.S. Pushkina «Puteshestvie v Arzrum» // Nauchnyj vestnik Voronezhskogo arhitekturno-stroitel'nogo universiteta. Seriya: Sovremennye lingvisticheskie i metodiko-didakticheskie issledovaniya. – 2013. – № 2 (20). – С. 183-190. – Режим доступа: [https://www.elibrary.ru/download/elibrary\\_20789806\\_82832162.htm](https://www.elibrary.ru/download/elibrary_20789806_82832162.htm) (дата обращения: 18.12.2022).

Boronoev A.O., Thakahov V.H. «Moj Dagestan» Rasula Gamzatova: konstruirovaniye maloj rodiny i problemy identichnosti // Obshchestvo. Sreda. Razvitie. – 2021, 1. – С. 74–81.

Vadzhibov M.D. Evropeizmy v russkoyazychnom variante knigi R.G. Gamzatova «Moj Dagestan». Stat'ya 1 // Mezhdunarodnyj nauchno-issledovatel'skij zhurnal. – 2022. – №12 (126). Rezhim dostupa: <https://research-journal.org/archive/12-126-2022-december/10.23670/IRJ.2022.126.97> (data obrashcheniya: 20.12.2022).

Vadzhibov M.D. Zhanr pritchi v knige R.G. Gamzatova «Moj Dagestan» kak pouchitel'noe ritoricheskoe sredstvo dlya dagestanskoj studencheskoj auditorii // Didakticheskaya filologiya. – 2017. – №4(8). – S. 24-40.

Vadzhibov M.D. Kniga R.G. Gamzatova «Moj Dagestan» kak ritoricheskij vospitatel' sovremennogo dagestanskogo studenta (k 90-letiyu so dnya rozhdeniya poeta) // Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta kul'tury i iskusstv. Zhurnal teoreticheskikh i prikladnykh issledovanij. – Kemerovo: KemGUKI. – 25/2013. – S. 221-233.

Vasyukova I.A. Slovar' inostrannykh slov. – M.: AST-PRESS, 1999. – 640 s.

Gamzatov R.G. Moj Dagestan. Konstituciya gorca. – Mahachkala: Dagestanskoe knizhnoe izdatel'stvo, 2002. – 752 s.

Gamzatov R.G. Moj Dagestan. – Mahachkala: Dagestanskoe knizhnoe izdatel'stvo, 1975. – 432 s.

Gusejnov G.-R. A.-K., Mugumova A.L. Ekzoticheskie orientalizmy v tvorchestve A.S. Griboedova: aspekty obnovlennoj interpretacii // Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki. – 2019. – T. 12. № 11. – S. 181-187.

Dolgaya N.A. Formirovanie duhovno-nravstvennykh cennostej uchashchihsya na proizvedeniyah avtorov dagestanskoj literatury // Nauka i obrazovanie: sohranyaya proshloe, sozdaem budushchee. Sbornik statej XII Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii. V 2 chastyah. – 2017. – S. 141-143.

Egorova T.V. Slovar' inostrannykh slov sovremennogo russkogo yazyka. – M.: Adelant, 2014. – 800 s.

Mallaeva Z.M., Magomedov M.A., Halidova R.Sh. Kul'turologicheskij aspekt perevoda na russkij yazyk proizvedenij avarskoj hudozhestvennoj literatury: na primere knigi R. Gamzatova «Moj Dagestan» // Polilingval'nost' i transkul'turnye praktiki. – 2021. – T. 18. № 4. – S. 347-357.

Marinova E.V. Ekzoticheskaya leksika kak lingvisticheskij fenomen // Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N.I. Lobachevskogo. Seriya: Filologiya. – 2003. – № 1. – S. 138-142.

Mugumova A.L. Orientalizmy tolstovskogo teksta kavkazskoj tematiki kak ob'ekt russkoj leksikografii (istoriko-lingvisticheskij aspekt) // Nasledie L.N. Tolstogo v gumanitarnykh paradigmakh sovremennoj nauki. Materialy XXXIV Mezhdunarodnykh Tolstovskih chtenij. – Tula: Tul'skij gosudarstvennyj pedagogicheskij universitet im. L.N. Tolstogo, 2014. – S. 240-245.

Muhina N.N. Orientalizmy v sisteme yazykovoj kartiny mira v sovremennoj Rossii // Sovremennye problemy nauki i obrazovaniya. – 2014. – № 6. – S. 13-19.

Slovar' inostrannykh slov. – 15-e izd., pererab. – M.: Rus.yaz., 1988. – 608 s.

Frolova O.A. Orientalizmy v sovremennom russkom yazyke: problemy i perspektivy // Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki. – 2016. – № 11-3 (65). – S. 175-178.

Cherkesova P.S. K voprosu o peredache nacional'nogo kolorita v hudozhestvennom perevode knigi R. Gamzatova «Moj Dagestan» // Literaturnoe obozrenie: istoriya i sovremennost'. – 2012. – № 2. – S. 215-219.

Shipova E.N. Slovar' tyurkizmov v russkom yazyke. – Alma-Ata: «Nauka» KazSSR, 1976. – 444 s. Rezhim dostupa: [https://altaica.ru/LIBRARY/turks/SHipova\\_Slovar'%20tyurkizmov%20v%20russkom%20yazyke%201976.pdf](https://altaica.ru/LIBRARY/turks/SHipova_Slovar'%20tyurkizmov%20v%20russkom%20yazyke%201976.pdf) (data obrashcheniya: 20.12.2022).

Hamzatov R. Dir Dag'istan. – Mahachkala: GU «Dagestanskoe knizhnoe izdatel'stvo», 2008. – 456 s.

**М.Д. Ваджибов**

E-mail: malikvad@yandex.ru

*Дағыстан мемлекеттік университеті, Махачкала, Ресей Федерациясы*

**Р.Ғ. ҒАМЗАТОВТЫҢ «МЕНИҢ ДАҒЫСТАНЫМ» КІТАБЫНЫҢ ОРЫС  
ТІЛІНДЕГІ НҰСҚАСЫНДАҒЫ ШЫҒЫС СӨЗДЕРІ  
(Ақынның туғанына 100 жыл толуына орай)**

**Аннотация.** Мақалада соңғы жылдары Шығыспен жасалған сауда-саттық, мәдени, саяси және т.б. байланыстардың жедел қарқынмен дамуына байланысты өзекті болып отырған Расул Ғамзатұлы Ғамзатовтың «Менің Дағыстаным» кітабының орыс тіліндегі нұсқасында ориентализмдерді (шығыс сөздері) қолдану мәселесі қарастырылған. Бұл кітапты жазушы В.А.Солоухин 50 жылдан астам уақыт бұрын авар тілінен орыс тіліне аударған.

Біз қарастырып отырған шығыс лексикалық бірліктерінің барлығы дерлік Дағыстан тілдерінде қолданылады. Демек, аудармашы ориентализмдерді (шығыс сөздері) пайдалана отырып, түпнұсқа тіліндегі мәтіннің өзіндік ерекшеліктерін сақтауды жөн көргені анық. Кітапта негізінен арабизмдер, парсы сөздері мен түркізмдер берілген.

Мәтінде түркі және араб тілдерінен енген сөздерді көп кездестіреміз, бұл араб тілінің Дағыстанда кең тараған ислам дінінің тілі болып табылатындығынан және түркі тілдерінің тікелей байланыста болғандығына байланысты. Аудармада қытай, жапон, санскрит және басқа да тірі және өлі шығыс тілдерінің лексемаларын қолданудың жекелеген жағдайлары кездеседі. Мұндай сөздер ауызекі сөйлеуде сирек қолданылады және орыс тілінің пассивті сөздік құрамына кіреді.

Кітапта кездескен бұл сөздер алдымен шығыстану, содан кейін орыстың сөйлеу тілін байытады. Олар орыс және дағыстан тілдеріне бірнеше ғасырлар бұрын ене бастаған болуы мүмкін және бұл процесс, біздің ойымызша, бүгінде жалғасу үстінде. Шығармада берілген шығыс сөздерінің көбі ежелден орыс тілінің заңдылықтарына бейімделген.

Сонымен бірге зерттелген сөздер кітапта бастапқы түрде де, жанама түрде де қолданылған. Шығыс сөздерінің көпшілігі зат есімдер, олардан орыс тілі негізінде бірқатар жаңа лексемалар жасалған. Мәтінде көрсетілген бөгде сын есімдер шығыс тілдеріне тән зат есімдерден жұрнақтар арқылы, ал бірнеше етістіктер префикс- жұрнақ және жұрнақ тәсілдері арқылы жасалған.

Орыс тіліндегі мәтінде біз негіздерді қосу арқылы пайда болған сөздердің ең аз санын таптық, олардың бірі орыс тілі, екіншісі шығыс тілі. Сонымен қатар, аудармада шығыс сөздері мен орыс сөздерін де білдіретін лексемалардың дефис арқылы жазылуы қолданылады.

**Тірек сөздер:** ориентализмдер (шығыс сөздері), Дағыстан, орысша нұсқасы, бейімдеу, байыту.

**Сілтеме жасау үшін:**

Ваджибов М.Д. Р.Ғ.Ғамзатовтың «Менің Дағыстаным» кітабының орыс тілді нұсқасындағы шығыс сөздері (Ақынның туғанына 100 жыл толуына орай) // *Philological Sciences Journal*. – 2023. – Vol.1. – №1. – 7-21 бб. DOI <https://doi.org/10.52081/PhSJ.2023.v01.i1.001>

**M.D. Vajibov**

E-mail: malikvad@yandex.ru

*Dagestan State University, Makhachkala, Russian Federation*

**ORIENTALISMS IN THE RUSSIAN-LANGUAGE VERSION OF  
R.G. GAMZATOV'S BOOK "MY DAGESTAN"  
(TO THE 100TH ANNIVERSARY OF THE POET'S BIRTH)**

**Abstract.** The article deals with the issue of using orientalisms in the Russian version of Rasul Gamzatovich Gamzatov's "My Dagestan", which is relevant due to the accelerated pace of development in recent years of trade, cultural, political and other ties with the East. The book was translated from the Avar language into Russian by the writer V.A. Soloukhin more than 50 years ago.

Almost all the Eastern lexical units we describe are used in all Dagestan languages. Obviously, therefore, the translator decided to preserve the specific peculiarities of the text of the original language, using orientalisms. The book mainly presents Arabisms, Persianisms and Turkisms. In the text, we find most of the words from the Turkic and Arabic languages, which is explained by the fact that the Arabic language is the language of the Islamic religion, which is widespread in Dagestan, and the Turkic languages have been in direct contact and are still in contact with the Dagestan languages. There are isolated cases of the use of lexemes from Chinese, Japanese, Sanskrit and other living and dead oriental languages in translation. Such words are rarely used in speech and are included in the passive vocabulary of the Russian language.

The orientalisms implemented in the book enrich, first of all, Russian living speech. They probably began to penetrate the Russian and Dagestan languages several centuries ago, and this process, we think, continues today. Many of the Oriental words given in the work have long been adapted to the laws of the Russian language. At the same time, the studied words are used in the book both in initial and in indirect forms. Most Eastern words are nouns, from which a number of new lexemes are formed on Russian soil. The foreign adjectives indicated in the text are formed from orientalism nouns by means of suffixes, and several verbs - in prefix-suffix and suffix ways.

In the Russian text, we found the minimum number of words that appeared by adding the bases, one of which is native Russian, and the other is Eastern. In addition, the translation uses hyphenated spellings of lexemes, which also represent Orientalisms and Russian words.

**Keyword:** orientalisms, Dagestan, Russian version, adaptation, enrichment.

**For citation:**

Vajibov M.D. Orientalisms in the russian-language version of R.G.Gamzatov's book "My Dagestan" (to the 100th anniversary of the poet's birth) // *Philological Sciences Journal*. – 2023. – Vol.1. – №1. – Pp. 7-21. DOI <https://doi.org/10.52081/PhSJ.2023.v01.i1.001>

**Автор туралы мәлімет:**

*Ваджибов Малик Джамалутдинович*, филология ғылымдарының кандидаты, орыс тілі мен әдебиетін оқыту әдістемесі кафедрасының доценті, Дағыстан мемлекеттік университеті, Махачкала, Магомед Гаджиев к., 43-а, Дағыстан Республикасы, Ресей Федерациясы

**Information about the author:**

*Vajibov Malik Jamalutdinovich*, candidate of philological sciences, associate professor of the Department of methods of teaching Russian Language and Literature, Dagestan State University, Makhachkala, Magomed Gadzhiev st., 43-a, Republic of Dagestan, Russian Federation

***Сведения об авторе:***

*Ваджибов Малик Джамалутдинович*, кандидат филологических наук, доцент кафедры методики преподавания русского языка и литературы, Дагестанский государственный университет, Махачкала, ул. Магомеда Гаджиева, 43-а, Республика Дагестан, Российская Федерация.

*Мақала редакцияга 28.01.2023 ж. келіп түсті; 9.02.2023 ж. рецензиядан кейін мақұлданды; 20.03.2023 ж. баспаға қабылданды.*

*Статья поступила в редакцию 28.01.2023 г.; одобрена после рецензирования 9.02.2023 г.; принята к публикации 20.03.2023 г.*

*The article was submitted on 28.01.2023; approved after reviewing on 9.02.2023; accepted for publication on 20.03.2023.*

XFTAP 19.41.09

DOI <https://doi.org/10.52081/PhSJ.2023.v01.i1.002>

**З.Н. Ермағанбетова<sup>a\*</sup>**

E-mail: [zuhra\\_9195@mail.ru](mailto:zuhra_9195@mail.ru). \*Байланыс үшін автор: [zuhra\\_9195@mail.ru](mailto:zuhra_9195@mail.ru)

**А.Е. Айтбаева<sup>b</sup>**

E-mail: [aiman\\_aitbaeva@mail.ru](mailto:aiman_aitbaeva@mail.ru)

**А.К. Абдразахова<sup>c</sup>**

E-mail: [ayakuz.abdrzakova@mail.ru](mailto:ayakuz.abdrzakova@mail.ru)

<sup>a,b,c</sup> *Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті,  
Қызылорда, Қазақстан Республикасы*

## **«ҚАЗАҚСТАН КОММУНИСІ» («АҚИҚАТ») ЖУРНАЛЫ ЖАҢА КЕЗЕҢДЕ**

### **Аңдатпа**

Қай кезеңде болмасын мерзімді басылымдар ақиқат өмірдің айнасы бола білді. Онда жарияланған публицистикалық шығармалардан сол кезеңнің бет-бейнесін, заман тарихын білеміз. Мақалада «Қазақстан коммунисті» («Ақиқат») журналының қайта құру жылдарындағы бет-бейнесі туралы сөз болады. Сонымен бірге сол тұстағы қоғам дамуындағы өзгерістерді бейнелейтін, әсіресе саясат, тарих, мәдениет, әдебиет, өнер т.б. салаларындағы материалдар мен ғылыми мақалаларға сараптама жасалады.

Зерттеуде басылымның тақырыбын кеңейтуге, теориялық-танымдық дәрежесін көтеруге ықпал еткен редакторлар мен журналға белсене араласып, өздерінің үлгілі істерімен артына мол мұра қалдырған қазақтың бетке ұстар қайраткер-қаламгерлер туралы баяндалады. Әсіресе, қайта құру жылдарында журналдың мазмұнын байытудағы Кәкімжан Қазыбаевтың редакторлық шеберлігіне баға беріледі.

Ғылыми зерттеудегі көзделетін мақсат – ел тарихымен бірге жасасып келе жатқан басылымның қазақ публицистикасын дамытудағы рөлін айқындау. Қайта құру жылдарында өз кезеңінің өзекті мәселелеріне үн қосқандығын нақты мысалдар арқылы көрсете отырып, жанрлық ерекшеліктеріне назар аударады. Автор кеңестік кезеңдегі партиялық журналдың мазмұнына шолу жасайды. Жаңаша бағытқа бет бұрған журналдың оқырмандар сұранысын қанағаттандырудағы шығармашылық ізденістері туралы тұжырымдар жасалады.

Мақаланы жазу барысында теориялық материалдарды зерделеу және жүйелеу, талдау, қорыту әдістері пайдаланылды.

«Қазақстан коммунисті» кеңестік кезеңде еліміздегі басты басылымдардың бірі болғандықтан оқырмандар саны да көп болды. Әр дәуірдің, әр кезеңнің өзіндік бағдары мен міндеттері болатыны заңдылық. Осындай құбылмалы кезеңдерден өткен журнал тәуелсіздік жылдарында атауын өзгертіп «Ақиқат» деп аталған. Атына заты сай журнал өзінің басты бағытынан адаспады. Ол қазақтың тәуелсіз ойлау жүйесін насихаттап, жас ұрпақтың жаңаша ұстанымға деген көзқарасын қалыптастыруға атсалысты. Әсіресе қазақ зиялыларының мақалалары мен ойтамызық жазбалары оқырманға түсінікті, тартымды тілмен баяндалған. Редакция ұжымының ізденістері нәтижесіз болған жоқ. Мақалада осы мәселелер жан-жақты талданған. Соңында журналдың мазмұны мен бағыты өзгеріп, халықтық сипат алды деген қорытындыға

келеді. Зерттеу нәтижелері «Қазақ журналистикасының тарихы» саласы бойынша зерттеулерге қосылған үлес болып саналады.

### **Тірек сөздер**

Қазақстанның мерзімді басылымдары, журнал мазмұны, қайраткер-қаламгер, жанр түрлері.

### **Сілтеме жасау үшін**

Ермағанбетова З.Н., Айтбаева А.Е., Абдразахова А. «Қазақстан коммунисті» («Ақиқат») журналы жаңа кезеңде // Philological Sciences Journal. – 2023. – Vol.1. – №1. – 22-33 бб. DOI <https://doi.org/10.52081/PhSJ.2023.v01.i1.002>

## **Кіріспе**

Мерзімді басылымдар тарихын, оның ішінде ұлттық баспасөз тарихын, бүгінгі күн талабына сай, ұлттық мүдде тұрғысынан қайта қарау, төл тарихымызды толықтыра түсері сөзсіз. Оларды тарихи дерек көзі ретінде пайдалану өткен ғасырлардағы қазақ тарихын тереңірек зерттеуге мүмкіндік беретіні анық. Өйткені бүгінгі отандық тарихтың жазба деректерінің бір тобын мерзімді басылымдар құрайды.

Қазақ баспасөзінің тарихы зерттеу нысаны ретінде біршама ғалымдардың еңбегіне арқау болды. Зерттеуші ғалымдар кеңестік дәуірдегі баспасөз тарихын шартты түрде кезеңдерге бөліп көрсете отырып, «ұлттық баспасөздің пайда болу, қалыптасу және даму тарихын еліміздің тәуелсіздік алуына байланысты қайта зерттеу, оның жүріп өткен жолын, қилы кезеңдерін айқын бейнелеу мерзімді басылымды халқымыздың ХХ ғ. тарихының дерегі ретінде пайдаланудың басты алғышарттарының бірі болып табылады» [Нұсқабайұлы, 2018: 61] деген тұжырым жасайды. Ал қазақ журналдарының тарихын зерттеуші А. Ақынбекова кеңес дәуірінде басылып шыққан журналдардың тарихы, идеясы мен мазмұндық ерекшеліктерін тәуелсіздік дәуір тұрғысынан қарастырады [Атабаев, 1998: 15]. Уақыт өте мерзімді басылымдардың идеялық мазмұны мен материалдық сапасы жоғарылап отырды. Газеттер мен журналдар бірнеше айдарлармен берілетін болды. Бірақ олардың басым көпшілігі 1991 ж. дейін кеңестік идеологияға сәйкес жұмыс істеді. Тіпті атауларының өзі кеңестік идеологияға тән болды. Десек те, мерзімді басылымдар қай кезеңде де ел өмірімен бірге тыныстап, дәуір үнін тап басып көрсете білді. Сондай журналдардың қатарында қазіргі «Ақиқат» журналын атаймыз.

Журнал алғаш 1921 жылдың 15 қыркүйегінде Орынборда «Қызыл Қазақстан» деген атпен жарық көрді. Қазақстандағы большевиктік партия ұйымының органы ретінде 1921-25 жылдар аралығында Орынбор қаласында, онан соң 1925-1929 жылдар аралығында Қызылордада шығып тұрды. Алғашқы редакторы болып белгілі қоғам қайраткері А. Асылбеков сайланды. Журнал қатаң цензураның бақылауындағы оның мүмкіндігінің қаншама шектеулі, құрсаулы болғанына қарамастан қазақ қоғамының, қазақ жерінің шын мәніндегі айнасы бола білді.

«...Әуел баста «саясат, білім, шаруашылық һәм әдебиет» органы ретінде, яғни әмбебап журнал ретінде жарық көрген «Қызыл Қазақстаннан» арна тартатын бұл басылымның отандық журналистикада алар орны айрықша. «Ауыл коммунисті», «Коммунист», «Қазақстан большевигі», «Қазақстан коммунисті» деген сияқты қып-қызыл атаулармен шығып тұрған жылдарда да оның беттерінде заман, қоғам, адам жайындағы тағылымды талдауға толы терең толғаныстар талай жарияланды [Ақынбекова, 2020]. 1991 жылы еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін, көпжылдық тарихы бар басылым өзінің болашағын айқындап, жаңаша мазмұнмен шыға бастады. Соған сәйкес, 1991 жылдың қыркүйек айынан бастап «Ақиқат» деген атпен шығып келеді.

Журналдың ерекшелігі – қазақ баспасөзі майталмандарының ғажайып мектебі болғандығында дер едік. Алғаш жарық көргеннен бастап оның басы-қасында қаламгер, қайраткер жандардың болуы осының дәлелі. Атап айтар болсақ, журналға басшылық еткен А. Асылбеков, Е. Алдоңғаров, Н. Құлжанова, Ж. Садуақасов, журналға белсеніп

араласып тұрған С. Сейфуллин, Ә. Байділдин, Б. Майлин, С. Мұқанов, А. Елшібеков секілді қазақтың бетке ұстар қаламгерлері өздерінің үлгілі істерімен артына мол мұра қалдырды.

### **Зерттеу материалдары мен әдістері**

Ғылыми мақалаға публицистика теориясын зерттеуші ғалымдардың еңбектері, мерзімді басылымдар тарихы жөнінде жазылған жекеленген мақалалар пайдаланылды. «Қазақстан коммунисті» атауымен жарық көрген жылдардағы журнал тігінділерімен жұмыс жүргізілді. Ж. Нұсқабайұлы, Қ. Аллаберген, Ф. Оразаев авторлығымен шыққан «Қазақ журналистикасының тарихы» кітабындағы деректер назарға алынды [Есали, 2011]. Мақаланы жазу барысында теориялық материалдарды зерделеу және жүйелеу, талдау, қорыту әдістері пайдаланылды.

«Ақиқат» журналы – ел тарихының шежіресі. Яғни, ел басынан кешірген дүрбелең мен сергелдеңнің, қуаныш пен қайғы араласқан аласапыран ғасырдың куәсі дер едік. Тіпті сол тарих белестері оның өзгерген аттарынан-ақ көрініп тұр.

Басылымның «Қазақстан коммунисті» болып жарық көрген 1986-89 жылдар аралығында белгілі публицист, жазушы, қоғам қайраткері Кәкімжан Қазыбаев редактор болып қызмет атқарған.

«Қазақстан коммунисті» секілді қазақ баспасөзінің қара шаңырағына басшылық жасау қаламы жүйрік, ойы ұшқыр, журналистің шеберлігін ғана емес, қоғамдық және саяси қайраткерлікті де талап етеді. Осы талап биігінен көріне алған Кәкімжан Қазыбаев өзінің өмірлік тәжірибесін, білім мен ақыл-парасатын ұйымшыл ұжым қалыптастыруға, басылымның мазмұнын байытып, тақырыбын кеңейтуге, теориялық-танымдық дәрежесін көтеруге жұмсады. Басылымда ғылыми тұрғыдан ой топшылай білетін, қаламы қарымды, ізденгіш Ә. Ахметов, Б. Баймаханов, О. Батырбеков, Т. Қызықбаев, Қ. Сұлтанов, Т. Ыдырысов, Б. Төлепбаев, Ж. Аупбаев секілді публицистер қызмет ете бастады. «Мақаланы автордың атақ-даңқына қарап бағалама, оқырманға, халыққа берген пайдасына қарап бағала» деген жалтақсыз творчестволық жұмыс стилі қалыптасты. Осының бәрі егемендіктің елең-алаң шағы алдында, өліара кезеңде бой көрсеткен теориялық және саяси журналдағы қасаңдық атты қамалдың сеңін бұзды. Журналистердің мойнына масыл болып мініп алған кейбір айғайшыл басшылар мен ғалымдардың алақол шығармаларына батыл тосқауыл қойылды [Аупбаев, 1996: 5]. Ол басқарған редакциялық ұжым тек партия мен коммунистік идеологияның насихатшысы ғана емес, қайта құруға байланысты барлық мәселелерге үн қосып отырды. Журнал бетінде экология, жер, малшылардың еңбегі мен тұрмысы, табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану, өнер, еңбек тақырыбына арналған проблемалық мақалалар жарық көрді.

### **Талқылау**

«Қазақстан коммунисті» деген атаумен шығып тұрған жылдарда да оның беттерінде заман, қоғам, адам жайындағы тағылымды талдауға толы терең толғаныстар жарияланған.

Сондай-ақ, патриоттық тәрбие, ұлтаралық қатынас, өндіріс, әлеуметтік саясат, ғылым мен білім мәселелері жайында жаңаша көзқарас, оқырыманды елең еткізер дүниелерді көптеп кездестіруге болады. Басылым қайта құру, жаңару процесінде жинақталған бағалы тәжірибелер мен ізденістерді қорытып, жұртшылыққа жеткізуге ұмтылды. «Әлеуметтік саясат-бәрі де адам үшін», «Ғылым мен білім өрісі», «Аграрлық өнеркәсіптік комплекс; тәжірибелер мен проблемалар» айдарымен берілген мақалалар осы мақсатты көздейді. Журналда жарияланған материалдардың тақырыбы, айдарлары, жанрлары мен мазмұнына тоқталатын болсақ, өз заманының көкейтесті мәселелерін қозғайтын проблемалық мақала, сұхбат, очерк, пікірталас, «дөңгелек стол» басындағы әңгіме, ой-толғау дүниелердің аз болмағанына көз жеткіземіз.

Бұл кезеңде мынадай өзекті мәселелерге: тұрғын үй салуды жеделдету, халықты азық-түлікпен қамтамасыз етуді жақсарту, көпшілік қолды тауарларды шығаруды молайту, ұлтаралық қатынастарды жақсарту, жаңаша ойлау, жаңаша жұмыс істеу мәселелеріне ден қойып отырған. Журналда қайта құруға байланысты өмір нағыз қайнап жататын аудандық, облыстық партия комитеттерінің ескі әннің әуенімен жүргенін, жаңаша ізденіске бағыттаудың орнына жұртты жиналыспен шаршататынын, әкімшілік тұқырту стильге бейімділігін, саяси басшылықты жетілдірудің орнына шаруашылық мәселелерге киліге беруін, қағазбастылықты азайтып, жанды жұмыспен шұғылданудан гөрі қаулы-қарарларды тоғыта беруге үйірлігін, кадрларға сергек қараудың орнына, оларды сапырып ауыстыра беретінін тілге тиек еткен материалдар да жоқ емес. Мәселен, «Қайта құру қалай жүріп жатыр?», «Тұрғын үй – 91: нақты қадам», «Жаңа жүйенің берері мол» т.б. осы жәйттерді қозғайды.

Әсіресе, ғылым мен өнер, әдебиет пен мәдениет тақырыбына көп көңіл бөлгенін аңғардық. С. Негимовтың «Халық прозасы туралы еңбек», Б. Ыбырайымовтың «Әдеби зерттеудегі игі ізденіс» (1986, №9), Т. Балақаевтың «Әскери ғылымға қосылған үлес» (1987, №4), Ә. Кекілбаевтың «Уақытпен үндескен суреткер мұраты» (1987, №11), Б. Жоламановтың «Опера өнері серпіліс күтеді» (1986, №4) сын материалдары оқырман тарапынан жоғары бағаға ие болған дүниелер.

«Оқырман көтерген проблема» айдарында «Шопанның жанына тиетін жайлар» (1989, №1), «Еңбек ресурстарын есептей білеміз бе?» (1989, №5), «Бурабайға араша түсер қайсың бар?» (1989, №9), «Асулар оңайлықпен алынбайды» (1987, №10), «Клуб оттары неге жарқырамайды?» (1987, №6), «Қазақстан тарихын зерттеудің кейбір проблемалары» (1987, №10), «Басылмаған хаттың дерегі» (1987, №10) атты проблемалық мақалалар өткір мәселелер көтерген.

Мысалы, «Бурабайға араша түсер қайсың бар?» атты мақалада автор Арқаның бір тума мүйісі Бурабайдың көлі мен бұлағы, қарағайы мен қайыңы, шоқысы мен жотасы, ауасы мен саумалы адамға қанат байлайтын жердің орманының оталып, көлінің қотарылып, бұлағының су алып жатқаны ешкімді ойландырмайтыны, жер жәннатының көз алдымызда құрып бара жатқанын ашына айтады. Көтерілген мәселелерге орай журналдың кейінгі сандарында «Қазақстан коммунистінің» сынынан кейін» айдарымен тұрақты түрде тиісті орындардан жауап берілген.

Әлбетте, «Біздің рухани қазынамыз» айдарында берілген материалдар оқырмандардың асыға күтетін тақырыптарының бірі десек қателеспейміз. Г. Бельгердің «Аударма өнерінің кейбір мәселелері» (1987, №5), Ә. Қайдаровтың «Өмірді шыншылдықпен көркем бейнелейік» (1987, №1), М. Қаратаевтың «Творчестволық шабыт қайнары» (1986, №6), Ә. Мәмбетовтың «Өнер өзегі – өмір шындығы» (1986, №10), Қ. Мұхамеджановтың «Суреткер мәртебесі тынбай ізденісте» (1986, №11) мақалалары әдебиет пен өнер жайындағы түйінді тұжырымдарға құрылған ойтамызық дүниелер.

Белгілі қаламгер, аудармашы Г. Бельгер аударманың ел мен ел арасын жақындататын, мәдениетіміз өсіп келе жатқан кезде ұлтаралық, халықаралық маңызы үшін рухани байытудың, достықты нығайтудың бірден-бір қажет құралы екенін айта келіп: «Әрбір ұлттың өзіне тән ғана ойлау жүйесі, сөз орамы, бейнелеу мәнері, қимыл-әрекеті, мінез-құлқы болады. Осындай ұлттық ерекшеліктерді сипаттайтын сөз орамын сол ұлттың көркемдік құралымен беруге тырысу керек. Көркем аударманың негізгі түпкілікті қағидалары аударманың мүмкіндігінше, түпнұсқаның көркемдік қасиеттеріне жақын болуды талап етеді» [Бельгер, 1987: 27] – деп ұлттық ерекшелікке мән беру керектігін ескертеді.

Осы тұста журналға Кәкімжан Қазыбаев басшылық жасады. Редактордың саяси идеялық даралығы – оның жемісті жұмысының басты шарты. Бұл жеткіліксіз, редактор ең алдымен ұйымдастырушы [Гуревич, 1980: 23]. Редактор теориялық даярлығы күшті, білімді, мәдениетті, кішіпейіл журналист болуы керек [Шындалиева, 2012: 112] – десек, бас редактордың журналға жаңа көзқарас, тың идеялармен келгенін аңғарамыз.

Материалдар мазмұнын қарай отырып, уақыт рухына сай жаңаша жұмыс істеп, республикамызда өркен жайып отырған өзгерістерді бейнелеуге жариялылық, сын мен өзара сынды өрістетуге, жергілікті тілшілермен, оқырмандармен байланысты нығайтуға күш салғанын аңғаруға болады. Журнал ұжымы түрлі аудандарда, еңбек ұжымдарында болып жұртшылық алдында журнал жұмысын қайта құру, қызметкерлердің белсенділігін арттыру, назарды нендей мәселелерге аудару керектігі жайында ашық әңгімелесулер өткізген. «Публицист толғауы», «Оқырман көтерген проблема», «Қоғамдық пікір», «Оқырман сұрақ қояды», «Ойыңыз қандай оқырман?» деген айдарлардың пайда болуы соның дәлелі. Оқырмансыз басылым және басылымсыз оқырман болмайтындығы белгілі. Ал, шындықты айта алмайтын басылымсыз оқырманға жол табу қиын. Бұған оқырманмен тілдесуді мұрат тұтқан редактор және редакция ұжымының түрлі еңбек ұжымдарына өткізген оқырмандар конференциясы мен сырттай лездemesі арқылы көз жеткізуге болады.

«Келісіп пішкен тон келте болмас» (1989, №1) тақырыбындағы оқырмандар конференциясы Жамбыл, Шымкент, Шығыс Қазақстан, Атырау, Павлодар, Талдықорған облыстарын қамтиды. Журнал жұмысының барысы жайлы оқырмандар мынадай ұсыныс-пікірлерін ортаға салған. Мәселен, кітапханашы М.Қуанышева (Шығыс Қазақстан облысы): Әдебиетке бір табан жақын болғандықтан ба, «Қазақстан коммунистінің» кезекті санын қолға алғанда бірден «Біздің рухани қазынамыз», «Публицист толғауы» айдарларын іздеймін...

Сонан соң Алматы төңірегін көп айналшықтайсыздар, яғни шалғай облыстар ұмыт қалады. Біз бұлардағы жаңалықтарды да біліп отырғымыз келеді десе, Р. Дәулетов (Атырау облысы) журналдың қоғамды қайта құру, жаңарту, жариялылық жөнінде терең де, дәйекті жазып отырғанын айта келіп, оқырмандарды партия ұйымдарындағы сын мәдениетіне, сын-ескертпелердің орындалуына арналған материалдармен таныстыруын, бұрын баспасөзде жарияланбаған мұрағаттық деректерді басу қажеттігі жайында ұсыныс жасайды.

Келесі оқырман Жамбыл облысы, Талас ауданының мектеп директоры Ш. Қырқабақов: «Журналдың интернационалдық және патриоттық тәрбие, ұлтаралық қатынастар жөніндегі «дөңгелек стол» басындағы әңгіме-сұхбаттары, сондай-ақ оқу-ағарту, мәдениет тақырыбындағы жеке мақалалар көкейімізден шықты. Әйтсе де, жергілікті жерлерде мектеп реформасының қалай жүзеге асып жатқаны жайлы сирек жазады, ауыл мәдениетіне аз көңіл бөледі» деген пікір айтады. Оқырмандармен өткізілген мұндай бүкпесіз ашық сырласу журналға көп пайдасын тигізетіні анық. Қаншама құнды ұсыныс, бағалы пікірлер әрқайсысы келелі тақырыптың арқауы болғандай.

Басылымның мазмұнын байыту мақсатындағы игі ізденістердің бірі «Ойыңыз қандай оқырман?» тақырыбындағы журналдың сырттай лездemesі дер едік. Қаламгер үшін оқырман пікірі жаңа ойлардың ордасы. Тың шығармалардың, озық идеялардың себепшісі. Журнал оқырмандарға арнап басылым бетінде жарық көрген мақалалар жөнінде пікір алысуға шақырады. Мұндай пікірталастар әсіресе, журнал үшін онда берілетін тақырыптар аясының кеңеюі, өмірмен байланысты күшейту, материалдардың мазмұнының жақсара түсуі үшін өте тиімді болатыны даусыз. Осы тұрғыдан алғанда «Қазақстан коммунистінің» оқырман қауымның биік талғамының үдесінен шығу үшін хал-қадірінше қарекеттеніп, тың ізденіс, талпыныстарға барғанын аңғару қиын емес. Журналдың сырттай лездemesін ұйымдастырып тұру ниеті де осы мақсаттан туған болса керек. Мұндай қадамдар жарық көрген материалдың идеялық-теориялық деңгейі қандай дәрежеде, жетістік-кемшілігін білу, не оқығысы келетінін байқау, журнал жұмысын одан әрі жақсартып, оны өмірге мейлінше жақындата түсу үшін қажет.

Публицистика – дәуір тарихын жасай отырып, тіршіліктің сан қилы оқиғаларын бейнелей, өткенді бүгінмен, бүгінді келешекпен байланыстыра отырып, болмыстың бүкіл шындығын қалың бұқара алдына жайып салады. Өне бойы дамуда, ілгерлеуде, ізденісте

болады. Сондықтан заман ағымына сай оқиға мен құбылысты берудегі мазмұн мен түр жетілдіріліп отырады.

Зерттеуші ғалым Темірбек Қожакеев: «Публицистика нақтылы өмірден орын алып отырған мәнді оқиға фактілер төңірегіндегі пікірді қозғап, сол туралы дұрыс ұғым қалыптастыруға ықпал жасайды» деген пікір білдіреді [Қожакеев, 1991: 112]. Демек, публицист шеберлігі оқырманға тіршіліктің болмыс-құбылыстарын сол күйі берумен ғана шектелмейді, одан анағұрлым салмақты, сындарлы қоғамдық мәні бар ой талап етіледі. Олай болса журналда жарияланған публицистикалық жариялымдардың пәрменді, ықпалды болуында басылым редакторының үлесі зор екенін байқаймыз.

Публицистиканың ерекшелігі, көп жағдайда публицистің көтерген мәселесіне, тақырыбына, оқырманның, тыңдарманның, көрерменнің назар аударуына байланысты. Журналда оқырмандардың өздерін толғандырып жүрген өзекті ой-пікірлерін ортаға салу мақсатындағы «Қоғамдық пікір» (1989, №5) айдары назар аудартады. Қоғамдық пікірдің республикалық басылымдарда жарық көруі қажетті нәрсе. Жұртшылық ел өмірінде не болып жатқанын бұрынғыдан да кеңірек біліп отырады. Өнеге де – сабақ, өкініш те – сабақ. Яғни, мұның жұмылдырушы күші бар деген сөз. Осы бағытта Ш. Жарылғаповтың «Сөздіктер туралы сөз», А. Корабельниковтың «Завод неге тоқтатылды?», С. Бәйменшиннің «Мәңгілігіміздің мәңгілік мәселесі», С. Байходжаевтың «Көкейде жүрген ой еді» мақалалары тіл, білім, оқу-ағарту, өндіріс жағдайларының түйінді мәселелерін сөз етеді.

Әсіресе, публицист С. Байжановтың мұрағаттық дерек негізінде жазылған бұрын жарық көрмеген «Қолдан жау етудің не керегі бар?» (1989, №5) мақаласы біраз деректерден мағлұмат береді. Онда белгілі тарихшы, 31 жасында Мәскеу Ғылым Академиясында докторлық диссертация қорғаған Е. Бекмахановтың зайыбы Халима Бекмахановаға және Қазақстан Орталық Комитетінің хатшысы Ж. Шаяхметовке жазған хаттары жарық көрген. Тарихшының Иркутск облысы, Бодайбо қаласынан 1953 жылы 4 қарашада Ж. Шаяхметовке жазған хатында: «Тергеу материалдары басынан аяғына дейін түгелдей менің «Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40 жылдарында» атты басылымдарына рецензиядан құралыпты. Алуан-алуан тәсілмен қанша әурелесе де, жекелеген адал адамдарды қаралауға дәтім бармады...

Менің тағдырымның объективті түрде шешілуіне Сіздің жәрдеміңізді өтініп сұраймын. Мен өзіңіздің көз алдыңызда өстім, менің өткенімді де, қазіргімді де жақсы білесіз. Мені қолдан жау етіп шығару кімге керек» [Байманов, 1989: 32], – деп құқайы мол кезеңнің ащы шындығын алдыңа жайып салады.

Міне, партиялық журналда осындай мәселелердің өткір жазылуы редактордың редакция ұжымына дұрыс басшылық жасап, әр санының оқырман көңілінен шығып тұруына мән бергенінің нәтижесі деп білеміз.

Репрессияға ұшырап, жазықсыз жапа шеккен халқымыздың, ұлттық мәдениетіміздің мақтаныштары А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытов жайында зерделі материалдар орын алған. Бұдан басқа да оқырманға ой салатын, білім беретін дүниелерді көптеп кездестіруге болады.

«Баспасөзге шолу» айдарында берілген мақалалар облыстық газеттердің жұмысына шолу жасап, ондағы кемшіліктерді атап көрсетеді.

Журнал бетінде тарих мәселесі де назардан тыс қалмаған. «Тарихты зерттеуде тереңдік пен әділеттік керек» деген сұхбатта қазақ тарихының күңгірт беттері «ақтандақтары» туралы дұрыс айтылмағанын, жеке тарихи оқиғалар мен құбылыстардың әлі де әділ, объективті бағасын ала алмай отырғаны әңгімеге өзек болады. Б. Әлмағанбетовтың «Ер есімі ел есінде», Т. Сыздықовтың «Бостандық жолындағы күрестің жарқын беті» деген дүниелері тарихи факті мен дәлелдер негізінде жазылған.

Басылымның бұл тұстағы құптарлық бір ісі – публицистика хақында, бүгінгі публицистиканың жай-күйі, олардың жеке шығармалары төңірегінде пікір алысулар ұйымдастырып, оның барысын өз беттерінде көрсетіп отырған.

Публицистика – қоғамымыздың әлеуметтік-экономикалық дамуын жеделдетуге, адамдардың санасын қалыптастыруға жәрдемдеседі. Бұл тұста публицист шығармашылығының түп негізі оның азаматтық позициясы болып табылады. Өмірді жан-жақты бейнелеу, кемшіліктер мен олқылықтарды сынау, адам факторын жандандыруда публицистер не істеу керек, публицистиканың уыттылығын, әсерлілігін, нысаналылығын күшейту жолдары қайсы? Аталған сұрақтарға жауап алу үшін журнал «Публицистика парызы – дәуір тынысымен үндес болу» деген тақырыппен «дөңгелек стол» басындағы әңгіме ұйымдастырған. Қалам қарымын танытып жүрген бір топ публицистер С. Мәуленов, Ә. Нұршайықов, М. Әлімбаев, Қ. Исабаев, М. Сүндетов, А. Сейдімбековтер алға қойған түйінді мәселелер төңірегінде өз ойларын ортаға салған. Айтылған ойлардың түйіні - оқырмандарға сөзі қарымды, тілі айшықты, тақырыбы ауқымды, ойды оятатын, оқырмандарын жігерлендіріп, ілгері шақыратын шығармалар қажет. Публицистік туындыларда байсалдылық, байыптылық, зерттеушілік, аңғарымпаздық, жетіспей жатады. Көбіне күнделікті тіршілігіміздің жетістіктері дәріптеліп, кемшіліктері қалтарыста қалады десе, енді бір пікір ақиқат жолындағы күрес жайында ашық жазу жетіспейді. Басты мін - көркемдеуші құралдары солғын, тілі кібіртік, ой өрнектілігі көңіл тартпайды. Публицистика сынына атсалысатындар аз дегенге саяды.

«Публицист толғауы» айдары да өз кезінде тұшымды, орамды ойларға құрылған толғамдарымен құнды. Халқының хал-жағдайын ойлаған адамды өмірде өзі көрген өзекті мәселелер толғандырып отырған. Содан барып публицистік ой-толғанымдардан тұратын туындылар дүниеге келген. Бұған Ш. Мұртазаның «Не жетпейді?» (1989, №1), С. Ақтаевтың «Ұқыптылық – абзал қасиет» (1988, №7), С. Ғаббасовтың «Бойы сергектің ойы сергек» (1987, №6) материалдары дәлел.

Қазақ журналистикасының теориясын зерттеуші ғалым Т. Амандосов редакторлық жұмыстың жан-жақтылығын, ол өзінің ой-пікірі мен дүниетанымы жағынан үнемі өсу үстінде болу керектігін айтады [Амандосов, 1974: 71]. Журнал редакторы К. Қазыбаев кезең қойып отырған өзекті мәселелерге үн қосып отырған. Осы ретте оның «Белсенді өмірлік позиция: Өзіндік қолтаңба» (1986, №11), «Жаңарудың жарқын нышандары» (1987, №1), «Туған жер, түтінің де ыстық сенің» (1989, №9) тақырыбындағы материалдарын кездестірдік.

Мәселен, «Белсенді өмірлік позиция: Өзіндік қолтаңба» [Қазыбаев, 1986: 27] мақаласында жаңа жетістіктерге ғылыми-техникалық прогресстің жетістіктерін пайдалану, басқаруды жақсарту, көкейтесті әлеуметтік проблемаларға бет бұру және қоғамда жаңа моральдық ахуал жасау арқылы ғана жетуге болатынын айта келе, ол үшін кездескен кедергілермен ымырасыз күресу, әрбіріне отандық тұрғыдан қарау керек екендігін түсіндіреді. Бұл жолда принципті, ашық айтуды белсендірек ету, сын мен өзара сынды өрістетуге керек деген талап қояды.

«Қазақтың публицистикасы қазақ халқының өсіп-өркендеу жолындағы жолбасшысы, ойсерігі, бағдаршамы іспеттес. Публицистика белгілі бір кезеңде болған белгілі бір нақтылы оқиғаны айна-қатесіз бүгін көз алдымызға әкеледі» [Жақып, 2017: 4], – дейді зерттеуші ғалым Б. Жақып. Демек, жоғарыда келтірілген мысалдар оқырманды кезең көрінісінен хабардар етеді.

### **Қорытынды**

Заман ағымына, биліктің саяси танымына қарай еліміз егемендік алған күнге дейін атын қайта-қайта өзгерте отырып, ақырында «Ақиқатқа» тоқтаған журнал осы күні көп оқырмандардың көңілінен шығатын қазақтың беделді де байырғы басылымдарының біріне айналды. Кезінде Компартияның журналы саналған «Қазақстан коммунистінің» атауы қалай ауысқаны, заты да, мазмұны да соған сай түрлене түсуіне М. Салқынбаев «Аңыздан Ақиқатқа» деп аталатын жазбасында сол тұстағы журналдың бас редакторы Камал Смайыловтың еңбегі зор екенін атап көрсетеді [Салқынбаев, 2011]. Бұл туралы

К. Смайылов: «Редакцияда бәріміз жиналып, атын іздедік. «Саясат», «Сана», «Ой көкжиегі» деген аттар ауызға алынды. Сонда мен «Ақиқат» деп атайық деген ұсыныс жасадым. Бәрі қостады. Сөйтіп журналдың аты өзгерді. Бұл 1991 жылдың 15 қыркүйегі еді. Осыдан бастап журналдың мазмұны мен бағыты өзгеріп, таза партиялық аяда қалмай, нағыз халықтық, ұлттық сипат алды» [Смайылов, 2000: 27] деп жазады.

Түйіп айтқанда, «Қазақстан коммунисті» (қазіргі «Ақиқат») журналы өз кезеңінің барлық мәселелеріне үн қосып, өзіндік бет-бейнесімен көріне алды деп толық айта аламыз. Әрине, партиялық журнал болған соң онда коммунистік партияны насихаттаған дүниелер аз емес. Журналдың саяси әрі ұйымдастырушылық ролін атқарып тұрған бас мақалалар сол қоғамның басты бағытымен, ұстанған идеологиясымен үндесіп, партия алға қойған келелі міндеттермен сабақтасып отырды. Бірақ бұл заман талабы, уақыт ағымынан туған қажеттіліктер еді. Ал, жаңа кезеңдегі «Ақиқат» қоғамдық-саяси журналының ел үшін, халық үшін атқарып отырған ақпараттық қызметінің мән-маңызы ерекше деп білеміз.

### Әдебиеттер

Ақынбекова А. Қазақ журналдары: тарихы, типологиясы, функциясы. Монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 215 б.

Амандосов Т. Публицистика – дәуір үні. – Алматы: Қазақстан, 1974. – 147 б.

Атабаев Қ. Мерзімді басылым XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басындағы Қазақстан тарихының дерегі ретінде: Монография. – Алматы: Қазақ университеті, 1998. – 192 б.

Аупбаев Ж. Көзден кетіп, көңілде қалған. – Алматы: Қазақстан, 1996. – 191 б.

Байжанов С. Қолдан жау етудің не керегі бар? // Қазақстан коммунисті, 1989. – №5.

Бельгер Г. Аударма өнерінің кейбір мәселелері // Қазақстан коммунисті, 1987. – №5.

Гуревич С.М. Редактор и редакционная коллегия // Теория и практика. Сов. пер. печать. – М., 1980. – 376 с.

Есали А. Тарихи кезеңдерге таразы бола білген басылым // Egemen Qazaqstan, 7 желтоқсан, 2011. Қол жеткізу режимі: <https://egemen.kz/article/16858-tarikhi-kezenhdergetarazy-bola-bilgen-basylym> (Қаралған күні: 15.02.2023).

Жақып Б. Публицистика негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 485 б.

Қазыбаев К. Белсенді өмірлік позиция: Өзіндік қолтаңба // Қазақстан коммунисті, 1986. – №11.

Қожакеев Т. Жас тілшілер серігі. – Алматы: Рауан, 1991. – 224 б.

Нұсқабайұлы Ж. Қазақ журналистикасының тарихы (1870-2008 жылдар) / Нұсқабайұлы Ж., Аллаберген Қ., Оразаев Ф. – Алматы: Білім, 2018. – 400 б.

Салқынбаев М. Аңыздан Ақиқатқа. 12 қазан 2011. Қол жеткізу режимі: <https://aqiqat.kazgazeta.kz/news/61> (Қаралған күні: 15.02.2023).

Смайлов К. Жеті қыр, бір сыр. Естеліктер, публицистика. – Алматы: Атамұра, 2000. – 224 б.

Шындалиева М. Журналистика жанрларының пішіндері мен функциясы. – Астана, 2012.

### References

Aqynbekova A. Qazaq zhurnaldary: tarihy, tipologiyasy, funktsiasy. Monographiya – Almaty: Qazaq universiteti, 2020. – 215 b.

Amandosov T. Publitsistika – dauir uni. – Almaty: Qazaqstan, 1974. – 147 b.

Atabayev Q. Merzimdi basylym XIX gasyrdyn ayagy – XX gasyrdyn basyndagy Qazaqstan tarihyryn deregi retinde: monographiya. – Almaty: Qazaq universiteti, 1998. – 192 b.

Aupbaev Zh. Kozden ketip, konilde qalghan. – Almaty:Qazaqstan, 1996. – 191 b.

- Baizhanov S. Qoldan zhau etudin ne keregi bar? // Qazaqstan kommunisi, 1989. – №5.  
 Belger G. Audarma onerinin keibir mase24leleri // Qazaqstan kommunisi, 1987. – №5.  
 Gurevich S.M. Redaktor I redaktsionnaya kollegiya // Teoriya I praktika. Sov.per.pechat. – M., 1980. – 376 s.  
 Easali A. Tarihi kezenderge tarazy bola bilgen basylm. // Egemen Qazaqstan, 7 zheltoqsan, 2011. Qol zhetkyzu rezhimi: <https://egemen.kz/article/16858-tarikhi-kezenhderge-tarazy-bola-bilgen-basylm> (Qaralghan kuny: 15.02.2023).  
 Zhaqyp B. Publitsistika negizderi. – Amaty: Qazaq universiteti, 2017. – 485 b.  
 Qazybaev K. Belsendi omirlik pozitsia: Ozindik qoltanba. // Qazaqstan kommunisi, 1986. – №11  
 Qozhakeev T. Zhas tilshiler serigi. – Almaty: Rauan, 1991. – 224 b.  
 Nyskabaiuli Zh. Qazaq jurnalistikasynyn tarixy (1870-2008 jıldar) / Nyskabaiuli Zh., Allabergen Q., Orazayev F. - Almaty: Bilim, 2018. – 400 b.  
 Salqynbayev M. Anyzdan Aqiqatqa. 12 qazan 2011. Qol zhetkyzu rezhimi: <https://aqiqat.kazgazeta.kz/news/61> (Qaralghan kuny: 15.02.2023).  
 Smailov K. Zheti qyr, bir syr. Estelikter, publitsistika. – Almaty: Atamura, 2000. – 224b.  
 Shyndaliev M. Zhurnalstika zhanrlarynyn pishinderi men funktsiasy. – Astana, 2012.

**Z.N. Yermaganbetova<sup>a\*</sup>**

E-mail: [zuhra\\_9195@mail.ru](mailto:zuhra_9195@mail.ru). \*Corresponding author: [zuhra\\_9195@mail.ru](mailto:zuhra_9195@mail.ru)

**A.Y. Aytbayeva<sup>b</sup>**

E-mail: [aiman\\_aitbaeva@mail.ru](mailto:aiman_aitbaeva@mail.ru)

**A.K. Abdrazakhova<sup>c</sup>**

E-mail: [ayakuz.abdrazakova@mail.ru](mailto:ayakuz.abdrazakova@mail.ru)

<sup>a, b, c</sup> *Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Republic of Kazakhstan*

## **"COMMUNIST OF KAZAKHSTAN" ("AKIKAT") MAGAZINE AT A NEW STAGE**

**Annotation.** In any period, periodicals were able to be a mirror of a true life. From the journalistic works published in it, we know the face of that period, the history of the time. The article will talk about the face of the magazine "Communist of Kazakhstan" (now "Aqiqat") during the period of reconstruction. The author analyzed materials and scientific articles reflecting changes in the development of society at that time, especially in the fields of politics, history, culture, literature, art, etc.

The research tells about the editors who contributed to expanding the topic of the publication, raising the theoretical and cognitive level, and the outstanding Kazakh writers who actively participated in the magazine and left behind a rich legacy with their exemplary work. The editorial skill of Kakimzhan Kazybayev in enriching the content of the magazine during the years of reconstruction is especially appreciated.

The aim of the scientific research is to determine the role of the publication in the development of Kazakh journalism, which has been forming together with the history of the country. In the years of reconstruction, he paid attention to the specifics of the genre, showing with concrete examples that he gave voice to the actual problems of his period. The author reviews the contents of the party journal of the Soviet period. Conclusions are made about the creative search of the magazine, which has turned to a new direction, to satisfy the needs of the readers.

In the article, the methods of studying and systematizing, analyzing, and summarizing theoretical materials were used.

"Communist of Kazakhstan" was one of the main publications in the country during the Soviet period, so it had a large number of readers. It is natural that each era, each period has its own orientation and tasks. The magazine, which has gone through such volatile periods, changed its name to "Aqiqat" in the years of independence. True to its name, the magazine did not stray from its main direction. It propagated the Kazakh independent thinking system and took part in forming the attitude of the young generation towards a new position. Especially the articles and writings of Kazakh intellectuals are presented in a language that is understandable and attractive to the reader. The search of the editorial team was not in vain. These issues are comprehensively analyzed in the article.

In the end, authors conclude that the content and direction of the magazine has changed, and it has acquired a folk character.

The research results are considered a contribution to research in the field of "History of Kazakh journalism".

**Keywords:** content of magazine of Kazakhstan, years of reconstruction, writer.

**For citation:** Yermaganbetova Z.N., Aytbayeva A.Y., Abdrazakhova A.K. "Communist of Kazakhstan" ("Akikat") magazine at a new stage // Philological Sciences Journal. – 2023. – Vol.1. – №1. – Pp. 22-33. DOI <https://doi.org/10.52081/PhSJ.2023.v01.i1.002>

**З.Н. Ермаганбетова<sup>a\*</sup>**

E-mail: [zuhra\\_9195@mail.ru](mailto:zuhra_9195@mail.ru). Автор для корреспонденции: [zuhra\\_9195@mail.ru](mailto:zuhra_9195@mail.ru)

**А.Е. Айтбаева<sup>b</sup>**

E-mail: [aiman\\_aitbaeva@mail.ru](mailto:aiman_aitbaeva@mail.ru)

**А.К. Абдразахова<sup>c</sup>**

E-mail: [ayakuz.abdrzakova@mail.ru](mailto:ayakuz.abdrzakova@mail.ru)

<sup>a, b, c</sup> *Кызылординский университет имени Коркыт Ата,  
Кызылорда, Республика Казахстан*

## **ЖУРНАЛ «КОММУНИСТ КАЗАХСТАНА» («АКИКАТ») НА НОВОМ ЭТАПЕ**

**Аннотация.** Во все времена периодические издания представляют собой зеркало, в котором отражается объективная истина. Из опубликованных в них публицистических произведений мы узнаем историю определенного периода. В настоящей статье рассматривается, как в журнале «Коммунист Казахстана» («Акикат») освещается облик эпохи перестройки. Также анализируются материалы и научные статьи, отражающие изменения в обществе, имевшие место в тот период, особенно в сфере политики, истории, культуры, литературы, искусства и др.

В статье отмечается особая роль общественных деятелей и писателей, которые активно сотрудничали с редакцией и журналом. Они способствовали расширению тематики издания, повышению его теоретического и познавательного уровня, а также оставили после себя богатое наследие. Особо отмечается редакторское мастерство Какимжана Казыбаева, значительно обогатившего в годы перестройки содержание журнала.

Цель настоящего исследования – определить роль издания, история которого тесно связана с историей страны, в развитии казахской публицистики. В статье анализируются жанровые особенности опубликованных в журнале материалов; на конкретных примерах показывается, что в них поднимались актуальные проблемы того времени. Дается обзор содержания партийного журнала периода советской власти.

В настоящем исследовании делаются выводы о деятельности журнала на новом этапе, о творческих поисках в целях удовлетворения запросов читателей.

В ходе исследования использовались методы изучения и систематизации, анализа, обобщения теоретического материала.

В советский период журнал «Коммунист Казахстана» был одним из главных изданий страны, имеющий огромную аудиторию читателей. Закономерно, что каждая эпоха, каждый этап в истории страны имеет свою направленность и задачи. Журнал, переживший сложные времена, в годы независимости Казахстана был переименован в «Акикат» («Истина»). И журнал соответствовал этому названию: он не сбился со своего главного направления, пропагандируя идеи независимого казахского мышления и формируя новые взгляды у молодого поколения. В частности, статьи и заметки представителей казахской интеллигенции написаны на понятном, привлекательном для читателей языке. Творческие поиски редакционного коллектива увенчались успехом. В работе всесторонне проанализированы данные вопросы. Можно сделать вывод о том, что содержание и направление журнала изменились и приобрели народный характер.

Полученные результаты внесут определенный вклад в «Историю казахской журналистики».

**Ключевые слова:** периодические издания Казахстана, содержание журнала, общественные деятели, писатели, виды жанра.

**Для цитирования:** Ермаганбетова З.Н., Айтбаева А.Е., Абдразахова А.К. Журнал «Коммунист Казахстана» («Акикат») на новом этапе // Philological Sciences Journal. – 2023. – Vol.1. – №1. – С. 22-33. DOI <https://doi.org/10.52081/PhSJ.2023.v01.i1.002>

***Авторлар туралы мәлімет:***

*Ермаганбетова Зухра Нұрғалиқызы*, филология ғылымдарының кандидаты, «Қазақ тілі мен әдебиеті және журналистика» кафедрасының аға оқытушысы, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Айтеке би к., 29А, Қазақстан Республикасы

ORCID 0000-0003-4686-785X

*Айтбаева Айман Ералықызы*, филология ғылымдарының кандидаты, «Қазақ тілі мен әдебиеті және журналистика» кафедрасының аға оқытушысы, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Айтеке би к., 29А, Қазақстан Республикасы

ORCID 0000-0003-2346-3211

*Абдразахова Аякөз Қожамырзақызы*, баспа ісінің магистрі, «Қазақ тілі мен әдебиеті және журналистика» кафедрасының аға оқытушысы, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Айтеке би к., 29А, Қазақстан Республикасы

ORCID 0000-0003-2826-4553

***Information about the author:***

*Yermaganbetova Zuhra Nurgalieвна*, candidate of philological sciences, Korkyt Ata Kyzylorda University, Aiteke Bi St., 29A, Kyzylorda, Republic of Kazakhstan

ORCID 0000-0003-4686-785X

*Aytbayeva Ayman Yerallykyzy*, candidate of philological sciences, Korkyt Ata Kyzylorda University, Aiteke Bi St., 29A, 120000, Kyzylorda, Republic of Kazakhstan

ORCID 0000-0003-2346-3211

*Abdrakhova Ayakuz Kozhamurzakzy*, master of publishing, Korkyt Ata Kyzylorda University, Aiteke Bi St., 29A, 120000, Kyzylorda, Republic of Kazakhstan

ORCID 0000-0003-2826-4553

***Сведения об авторах:***

*Ермаганбетова Зухра Нургалиевна*, кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры «Казахский язык, литература и журналистика», Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, ул. Айтеке Би, 29А, Республика Казахстан  
ORCID 0000-0003-4686-785X

*Айтбаева Айман Ералыкызы*, кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры «Казахский язык, литература и журналистика», Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, ул. Айтеке Би, 29А, Республика Казахстан  
ORCID 0000-0003-2346-3211

*Абдрахова Аягуз Кожамурзаевна*, магистр издательского дела, старший преподаватель кафедры «Казахский язык, литература и журналистика», Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, ул. Айтеке Би, 29А, Республика Казахстан  
ORCID 0000-0003-2826-4553

*Мақала редакцияға 28.02.2023 ж. келіп түсті; 15.03.2023 ж. рецензиядан кейін мақұлданды; 31.03.2023 ж. баспаға қабылданды.*

*Статья поступила в редакцию 28.02.2023 г.; одобрена после рецензирования 15.03.2023 г.; принята к публикации 31.03.2023 г.*

*The article was submitted on 28.02.2023; approved after reviewing on 15.03.2023; accepted for publication on 31.03.2023.*

IRSTI 16.01.09

DOI <https://doi.org/10.52081/PhSJ.2023.v01.i1.003>

**A.A. Iskendir**

E-mail: [nice.kuralaika@mail.ru](mailto:nice.kuralaika@mail.ru)

*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan*

## **EPISTOLARY AND ITS ROLE IN SCIENTIFIC BIOGRAPHIES OF MONOLINGUAL AND BILINGUAL SCHOLARS**

### **Abstract**

This article touches upon the issues of the current state of epistolary in Kazakhstan, the degree of its study based on the material of letters of Kazakh scientists, whose biographies reflect the peculiarities of the monolingual environment (in the family, school, etc.), and their scientific biography was formed in the conditions of Kazakh-Russian bilingualism. The paper touches on the controversial issues of the Russian and Kazakh languages as the languages of science in the period of socio-cultural and geopolitical transformations. The study of epistolary is most productive within the framework of changing scientific paradigms and the real language environment. Observing the setting of the communicative connection between the addressee and the addressee provides a full opportunity to study the author's style. The authors believe that the study of the epistolary heritage of Kazakh scholars is significant not only from the standpoint of biographical documentation, but also from the point of historiography of science – the epistolary allows you to look into the "laboratory of thought" of the scientist, reveals his ability to establish scientific contacts, as well as the degree of involvement of the person in general scientific processes.

### **Keywords:**

Epistolary, bilingualism, discourse, letters, communication

### **For citation:**

Iskendir A.A. Epistolary and its role in scientific biographies of monolingual and bilingual scholars // Philological Sciences Journal. – 2023. – Vol.1. – №1. – Pp. 34-42. DOI <https://doi.org/10.52081/PhSJ.2023.v01.i1.003>

## **Introduction**

In modern linguistics, epistolary heritage of the past is still a subject of research. Especially for the science of linguistics in Kazakhstan, we find it relevant to consider the epistolary works of Kazakh scientists of the last century from the point of view of the change of scientific paradigms and the real linguistic environment of the time.

The purpose of this article is to analyze the written text of the representative of Kazakh linguistics, and specifically Turkic linguist, academician of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, Dr. N.T. Sauranbayev from the position of the author of the scientific biography that was complex in the Kazakh and Russian languages. This approach to the study of language contains a natural transition from one linguistic culture to another, the result of which is a certain integration, in which there is no final assimilation, and the primary linguoculture and the formation of mixed types of discourse is preserved [Proshina, 2017: 155-170].

However, we cannot fail to mention the study of epistolary in the role of discursively formed collective genre should be aimed at its holistic consideration in connection with the peculiarities of the author's manner. On this way of thinking, we should mention the reasoning of O.P. Fesenko, who believes that "the idea of multidimensional analysis of private correspondence is based on the fact that it is impossible to fully enough reveal the essence of a phenomenon, initially limiting itself to the framework of one approach or direction in the study. It seems to us that the analysis of an epistolary text can be successful with a complex consideration of the nature of the epistolary genre in conjunction with the specifics of the analysis of authorial style" [Fesenko, 2008: 140].

Possessing a multifunctional type of discursiveness, epistolary to some extent acts as one of the main communicative tools not only of the past centuries, but also of today. Being the most important function in the installation of interpersonal relations, communicative meaning reflects, the interaction of two or more persons entering into an exchange of messages of substantive, emotional content to each other, as well as describing the realization of individual interest in contact with the rest of the persons. Stable characteristic features of interpersonal communication in the national category include, first, the greatest degree of reflexivity of the response between the addressee and the addressee, and second, the informality of the dialogue: "To communicate in Russian means approximately "to talk to someone for some time for the sake of maintaining mental contact". The conversation that constitutes the content of communication does not necessarily have to be "about the main thing" - it can also be about trifles, because the main thing in communication is just to maintain contact, a sense of community" [Zaliznyak, 2005: 280].

The peculiarity of the presence of bilingual language practice is referred to as "translingualism", carrying the meaning of the use of holistic communicative content of the speaker, the result of which is the process of fusion of language and culture. If in the direction of sociolinguistics translingual processes are characteristic not to individuals, but to speech society as a whole, the individual study of bilingualism, makes it possible to determine the systems of interaction between culture and language. For this reason it seems relevant to us the direction offered by U.M. Bakhtikireyeva – language biography of the person (in our case speech activity of the Kazakh representative of bilingualism) [Bakhtikireyeva, 2016: 76-80]. As a scientific term, linguistic biography has a direct connection to the study of linguistic contact, the results of which are often bilingualism, polylingualism, and translingualism.

If in the case of U.M. Bakhtikireyeva the concept of translingualism is based on the works of bilingual writers, namely on speech creation. This position, in our opinion, could be applied to scientific and personal life of historically important personalities in addition to literary. In the multifaceted personality of Sauranbayev Nigmat Tnaliyevich, the voluminous life experience indicated the quality of scientific principles, one of the main parts of which is his bilingual state of language.

Nigmat Sauranbayev (1910-1958), a major representative of Kazakh linguistics, an academician of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, Doctor of Philological Sciences, is a vivid example of quite successful scientific activity in the history of Kazakhstan. The specificity of possession of bilingualism in the scientist we define as acquired in connection with the period of socio-cultural and geopolitical transformations of the XX century in the territory of the Kazakh SSR.

One of the important turning points in the linguistic biography of N.T.Sauranbayev is his leadership as the director of the Institute of Language, Literature and History of KazFAS USSR (1939-1946) and as vice president of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR (1951-1958). In the above and subsequent periods of his life, the Kazakh scientist directly entered into communicative relations with a huge number of scientific representatives, in the form of researchers of linguists, writers, Turkologists and other fields of science. In the period of time in which N.T. Sauranbayev lived and was engaged in scientific activity, letters of various genres (personal, private-business, etc.) served as a communicative connecting tool.

## Materials and methods

The research material for this work was selected letters of different types from a representative of the Kazakh intelligentsia, in the form of linguist N.T. Sauranbayev, addressed to a wide range of addressees. The epistolary texts presented to the study, which constitute the empirical base of the scientific analysis, at the time of research were not published in printed or electronic version, and based on the availability of references to documents from personal archival fonds with the indication of storage units, as well as pages of the letters themselves.

In the archive of the personal fund of Nigmat Sauranbayev, the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov, Almaty, there are a total of 15 letters addressed to him by the scholar himself. The archive of Sauranbayev Nigmat Tnalievich's personal collection at the Baitursynov Institute of Linguistics in Almaty contains a total of 15 letters, addressed to the scholar himself and written to his various contemporaries between 1949 and 1953. In the preserved legacy of the scientist's epistolary heritage the range of addressees is not so wide: these are world-famous personalities (Soviet historian, ethnographer S.P. Tolstov, Soviet photo correspondent M.Z. Penson, the Soviet and Russian linguist and Turkologist S.E. Malov), and contemporaries who worked together directly, students (Comrades: Obraztsov, Sarsekova, Telpugov, Shumanakuly, Sultamuratov and others) (N.T. Sauranbayev personal fund archive).

Three letters in different languages were selected for the linguistic analysis, namely the first letter in the native, Kazakh language and the second in Russian. The analyzed letters are stored in the archive of the above mentioned personal fund: in the archive department, fund No. 14, inventory No. 1, case No. 330, 2 sheets. The choice of specifically three epistolary texts is justified by the fact that we can purposefully determine the peculiarities of the use of linguistic forms by a bilingual representative. Also, we should note the important role of the analysis of N.T. Sauranbayev's epistolary texts as a subject reflecting the historical, cultural and linguistic situation of the selected time period.

For this article the method of quantitative analysis was used, which makes it possible to identify the inherent features of the author's style. The analysis of the mentioned epistolary texts can demonstrate in them some inherent goals of the author's character of informativeness, evaluativeness, etc. In the process of establishing or maintaining communicative communication in order to provide the addressees with the necessary information (professional, scientific, personal, etc.), the author can, put a subjective reflection.

**The degree of study of this topic** in domestic science remains incompletely disclosed or studied. In Kazakh linguistics, the language and style of official records began to be studied in the 60s and 70s of the last century. So in 1972, one of the first works on this topic should be mentioned the PhD thesis on "Formation and development of official business speech in the Kazakh language" by N.I. Ergasiyeva. The peculiarity of this work is to consider the formation and development of terms inherent in the lexical system of official documents, including official documents, rather than the linguistic specificity of samples of office work. The official style has been studied in the works of B. Abylkasimov, R. Syzdyk, M. Balakayev, E. Zhanpeisov, M. Tomanov, B. Manasbayev, L. Duysembekova and others. Also, from the most recent studies on the subject of epistolary style in Kazakh linguistics we can note the PhD thesis by G.T. Abikenova [Abikenova, 2007: 5].

Thus, the epistolary works of monolingual and bilingual scientists have not been fully studied from the linguistic perspective. However, it is necessary to note the relevance of the research of our topic today has the status of great scientific interest in various fields of science. For example, we can note one of the latest works of the monograph dedicated to the scientific biography and publicist workshop of the WWII veteran Bauyrzhan Momyshuly by the scientist J.O. Imanaliyev [Imanaliyev, 2021: 61].

## Experiment

The first letter in the Kazakh language addressed to the student Sultamuratov is a response, which we can find out in the course of familiarization with the content of the text itself. This letter has a form of private-business character, preserved in the form of typing, in addition, it is distinguished by the literacy of the addressee. The analysis of the vocabulary also makes it possible to identify the specifics of the author's expression of the communicant's style in his native language and in another language. In the first letter, Sauranbayev quite vividly expresses his praise for the scientific interest in studying the structure of the Kazakh language. The linguist gives an explanation of the aspects of syntax, morphology and grammar of the Kazakh language to the questions from the letter he received. Quoted from an undated letter dated October 1950:

... I received your letter to me. After reading it, I was grateful to you because you wanted to learn some obscure features of the language. Trying to learn what you didn't know is a good trait.

1. The combination associated with a genitive ending and a possessive ending is called an isaphet...

2. In the words Qystaqgbozdakdaq – taq are suffixes.

It has nothing to do with the word "taq. The suffix taq-daq was formed as a result of the merger of two historical suffixes...

3. One form, words with different meanings are called homonyms. A homonym is also present in all languages.

the existence of multiple meanings of words of a single form contradicts the law of dialectics [1. 1. 1].

In the case of paying attention to the phrases "*riza boldym, zhaksi kasiet*", we can understand the conclusion about the scholar's pleasant evaluation of the perception to the request of Sultamuratov's student.

In general, the lexical design of N.T. Sauranbayev's written text corresponds to the purpose of the message – about informing the student interested in his questions regarding Kazakh linguistics.

The style of the author's epistolary shows the existing skills of possessing private business correspondence, regardless of the status of the communicant. To prove this statement, we will draw your attention to the use of the common form of address: "*Student Sultamuratov zholdaska, siz (-ge, -din)*".

The tone of the epistolary text is working, that is, there is a significant emphasis on brevity, consistency logical and in addition there are specific answers to the theory of language with explanatory examples such as, "*koydyn eti, kalany ishi*", "*barmakpyn, okymakpyn*", etc. In the structure of the written text logical consistency we can see in the use of numbering of answers to the questions posed to students through mentally divided paragraphs.

We can notice phonetic variations in some of the words by Sauranbayev, such as the phoneme "k" instead of "x" in the word "*khat – letter*", in the word "*kajet– necessary (-aya, -oi, -ie)*", the phoneme "y" instead of "u" in the word "*munday – such (-y, -oi, -ie)*", in the word "*turgan – standing (-y, -oi, -ie)*", in the word "*zhurnak – suffix*", in the word "*tuiik rai – indefinite verb form*", and in the word "*tulga – form*". And also the phoneme "y" instead of "ø" in the word "*øitkeni*".

This phenomenon can be traced on the pages of the analyzed letter and in the word "*siyakty - it seems*", replacing the phoneme "yya" instead of "iya".

The reason for this result of replacing some letters by others is presented in connection with the non-regulation of orthographic spelling of the specific words given in the example of the kazakh language of the time period of the written letter.

At the end of the letter N.T. Sauranbayev indicates the reason for providing a response letter to the addressee.

The following selected letter of N.T. Sauranbayev was written in Russian by a talented Soviet photographer of Jewish origin, Maxim Zakharovich Penson (1893-1959), a photo correspondent of the newspaper "Pravda Vostoka". It is preserved in the department of archives, fund number 14, inventory number 1, case number 325, 2 sheets, dated February 11, 1949. The communication purpose of the addressee is informative and influential functions, namely the request for a photo card. The external form of the letter itself was created and preserved in the form of typewriting.

The epistolary style of writing should be referred to the private-business style. Since, after getting acquainted with the structure and content of the text, we find out the characteristic features as:

1) address at the beginning: "*Dear comrade PENSON!*", the use of the respectful form and the use of the exclamation mark at the end;

2) etiquette of the type at the end of the letter itself: "*Sincerely, Prof. N. Sauranbayev*", subjective signature of the addressee;

3) Speech tools of imperative meaning used to convey requests in the form of notes: "*I would ask you to: 1/ finish the fourth photo card, 2/ make new ones where I am taken*".

Lexical and stylistic peculiarity of epistolary should be highlighted in this letter in the use of competently written construction of sentences and words in Russian. In addition, the use by N.T. Sauranbayev of abbreviations of some regalia of personalities, including his own (*Prof. N. Sauranbayev, Prof. A.Kh. Margulan*) and the name of organization (*AS Uz.SSR*), which is understandable to receive, is remarkable.

The third letter, in Russian, was addressed to the scientific secretary of the State Public Library of Alma-Ata (now the National Library of the Republic of Kazakhstan, Almaty), comrade Aitpayev. Alma-Ata (present-day National Library of the Republic of Kazakhstan, Almaty), comrade Aitpayev. After reading the content of the text, we can attribute the letter to an official-business type of speech, the purpose of which was to inform. This manifests itself in the use by the addressee of a number of means in the form of morphological means as, adjectives of the short form, verbs of the imperfect form, lexical as, special terminology. For example: "*I hereby request permission to use the works of the following poets scribes of Kazakh literature of the second half of the nineteenth and early twentieth centuries...*" [Archive of N.T.Sauranbayev's personal collection, 1950: 1].

The integrity of the structure and composition of the epistolary text indicated above letter includes all three framework canons of the genre, namely, space-time chronotope (*Alma-Ata, 9. XII. 50.*), the treatment of the recipient, the author's signature (*Scientific Secretary of the State Public Library, Comrade Aitpayev*), the practical content part, which has an introduction and conclusion of the content.

In the epistolary of the linguist Sauranbayev constitutes a certain increase of all the letters to the persons of the business sphere, which is an indicator of the characteristics of the recipient's professional sphere and the relation to a particular type of genre stylistics of subjective discourse. Thus, relying on the content and form of the addressee's letters, the ideological basis of the linguist's epistolary text with the addressees constitutes the need to establish interpersonal communicative relations in the work.

## Results and Discussion

The analysis of the epistolary heritage of the Kazakh scientist N.T. Sauranbayev gives us an opportunity to determine the linguistic picture of the speech of the representative of the elite society of the period under study. The results of the study of the philologist's epistolary discourse from the standpoint of genre and stylistic peculiarities are quite interesting for us.

Nygmet Tnalievich's written texts should be attributed to the syncretic, official-business style with elements of scientific style, more precisely the philological field of knowledge.

It should also be emphasized that the examples of N.T. Sauranbayev's epistolary text are the closest version to the representation of the genre canon of writing.

Therefore, during the analysis of the epistolary text of letters of N.T. Sauranbayev they can be considered as a composite completed in structure and meaning, as an independent textual organization that has cohesion and integrity and is characterized by a constructive framework - spatial and temporal orientation; address to the addressee and signature of the addressee" [Kovaleva, 2002: 8].

### Conclusion

As a result of the analysis of the epistolary discourse of the academician N.T. Sauranbayev we came to the conclusion:

The style of the scholar's epistolary is a pattern of written text, much of it of an official business nature.

Letters addressed to selected two persons of different linguistic projections constitute an established unity of structure and content without specific linguistic barriers, serving as a true representative of the bilingual.

The aspect of informational purposes of the addressee's epistolary discourse gives us an opportunity to trace the state of domestic and foreign science in the second half of the twentieth century.

### References

Abikenova G.T. Linguistic character of the epistolary style in the Kazakh language: Abstract of the Candidate's thesis. – Astana. 2007. – 29 c.

Archive of N.T. Sauranbayev's personal collection of the Institute of Linguistics named after A.Baitursynov. A. Baitursynov. F. 14. op. 1. Д.№330.

Archive of N.T. Sauranbayev's personal collection of the Institute of Linguistics named after A.Baitursynov. A. Baitursynov. F. 14. op. 1. Д.№325.

Bakhtikireyeva U.M. On translanguism and transculturation through the prism of one linguistic biography // Social and Humanitarian Sciences in the Far East. – 2016. – №2(50). – C. 76-80.

Zaliznyak Anna A. Notes about the words communication, attitude, request, feelings, emotions / Anna A. Zaliznyak / Key ideas of the Russian language picture of the world: Collection of articles / Anna A. Zaliznyak, I.B. Levontina, A.D. Shmelev. – Moscow: Languages of Slavic culture, 2005. – C. 280-288.

Ivanova E.N. Transformation of the writing genre in Internet communication [Electronic resource]. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/transformatsiya-zhanra-pisma-v-internetkommunikatsii> (accessed 10.03.2022).

Imanaliyev J.O. Creative Workshop of Publicist: Publicism of Bauyrzhan Momyshuly. Monograph. – Almaty: Kazak University, 2021. – 191 c.

Kozheko A.V. Epistolary genres: traditional and modern forms // Modern problems of science and education. – 2015. – №2-3.

URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=23775> (date of reference: 13.03.2023).

Kovaleva N.A. Russian private writing of the 19th century. Communication. Genre. Speech structure: author's abstract of Ph. D. in Philology / N.A. Kovaleva. – M., 2002.

Proshina Z.G. Translanguism and its Applied Meaning // Bulletin of Peoples' Friendship University of Russia. Series: Issues of Education: languages and specialty. – 2017. – T. 14. – №2. – C. 155-170.

Fesenko O.P. Epistolary: genre, style, discourse / O.P. Fesenko // Bulletin of Chelyabinsk State University. – Philology. Art history. – 2008. – №23 (124). – C. 132-143.

Yamaletdinova G.T. Epistolary genre: its past and present, place and role in modern conditions // International Student Scientific Herald. – URL: <https://eduherald.ru/ru/article/view?id=17302> (date of reference: 13.03.2023).

## Литература

Абикенова Г.Т. Лингвистический характер эпистолярного стиля в казахском языке: автореф. ... дис. канд. филол. наук. – Астана. 2007. – 29 с.

Архив личного фонда Сауранбаева Н.Т. Института языкознания им. А. Байтурсынова. Ф. 14. Оп. 1. Д. №330.

Архив личного фонда Сауранбаева Н.Т. Института языкознания им. А. Байтурсынова. Ф. 14. Оп. 1. Д. №325.

Бахтикиреева У.М. О транслингвизме и транскulturации через призму одной языковой биографии // Социальные и гуманитарные науки на Дальнем Востоке. – 2016. – №2(50). – С. 76-80.

Зализняк Анна А. Заметки о словах «общение, отношение, просьба, чувства, эмоции» / Ключевые идеи русской языковой картины мира: Сб. ст. – М.: Языки славянской культуры, 2005. – С. 280-288.

Иванова Е. Н. Трансформация жанра письма в интернет-коммуникации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/transformatsiya-zhanra-pisma-v-internetkommunikatsii> (дата обращения – 10.03.2022).

Иманалиев Ж.О. Творческая мастерская публициста: публицистика Бауыржана Момышулы. Монография. – Алматы: Қазақ университеті. 2021. – 191 с.

Кожеко А.В. Эпистолярные жанры: традиционные и современные формы // Современные проблемы науки и образования. – 2015. – №2-3. Режим доступа: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=23775> (дата обращения: 13.03.2023).

Прошина З.Г. Транслингвизм и его прикладное значение // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Вопросы образования: языки и специальность. – 2017. – Т. 14. – №2. – С. 155-170.

Фесенко О.П. Эпистолярный: жанр, стиль, дискурс / О.П. Фесенко // Вестник Челябинского гос. ун-та. – Филология. Искусствоведение. – 2008. – №23 (124). – С. 132-143.

Ямалетдинова Г.Т. Эпистолярный жанр: его прошлое и настоящее, место и роль в современных условиях // Международный студенческий научный вестник. – 2017. – №5. Режим доступа: <https://eduherald.ru/ru/article/view?id=17302> (дата обращения: 13.03.2023).

**А.А. Искендир**

E-mail: nice.kuralaika@mail.ru

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы*

## МОНОЛИНГВ ЖӘНЕ ҚОС ТІЛДІ ҒАЛЫМДАРДЫҢ ҒЫЛЫМИ ӨМІРБАЯНЫНДАҒЫ ЭПИСТОЛЯРЛЫҚ ХАТ ЖӘНЕ ОНЫҢ РӨЛІ

**Аңдатпа.** Мақалада Қазақстандағы эпистолярный жанрының бүгінгі жай-күйі, монологвалдық ортаның (отбасында, мектепте және т.б.) ерекшеліктерін бейнелейтін қазақ ғалымдарының хаттары негізінде зерттелу дәрежесі, олардың ғылыми өмірбаяны қазақ-орыс билингвизмі жағдайында қалыптасқан мәселелер қозғалады. Жұмыста орыс және қазақ тілдерінің әлеуметтік-мәдени және геосаяси трансформациялар кезеңіндегі ғылым тілдері ретіндегі пікірталас мәселелері қозғалады. Эпистолярный жанрын зерттеу ғылыми парадигмалар мен нақты тілдік ортаның өзгеруі аясында тиімді. Адресат пен адресаттың коммуникативті байланысын орнатуды бақылау авторлық стильді зерттеуге

толық мүмкіндік береді. Авторлар қазақ ғалымдардың эпистолярлық мұрасын зерттеу тек өмірбандық құжаттама тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар ғылым тарихнамасы тұрғысынан да маңызды деп санайды – эпистолярлық ғалымның «ой зертханасына» көз салуға мүмкіндік береді, оның ғылыми байланыстар орнату қабілетін, сондай-ақ адамның жалпы ғылыми процестерге қосылу дәрежесін ашады.

**Тірек сөздер:** эпистолярлық, билингвизм, дискурс, хаттар, коммуникация.

**Сілтеме жасау үшін:**

Искендір А.Ә. Монолингв және қос тілді ғалымдардың ғылыми өмірбаянындағы эпистолярлық хат және оның рөлі // *Philological Sciences Journal*. – 2023. – Vol.1. – №1. – С. 34-42 бб. DOI <https://doi.org/10.52081/PhSJ.2023.v01.i1.003>

**А.А. Искендір**

E-mail: nice.kuralaika@mail.ru

*Казахский национальный университет им. аль-Фараби,*

*Алматы, Республика Казахстан*

## **ЭПИСТОЛЯРИЙ И ЕГО РОЛЬ В НАУЧНОЙ БИОГРАФИИ УЧЕНЫХ МОНОЛИНГВОВ И БИЛИНГВОВ**

**Аннотация.** В статье затрагиваются вопросы современного состояния эпистолярия в Казахстане, степень его изученности на материале писем казахских ученых, в биографии которых отражаются особенности монолингвального окружения (в семье, школе и др.), а их научная биография складывалась в условиях казахско-русского билингвизма. В работе затрагиваются дискуссионные вопросы русского и казахского языков как языков науки в период социокультурных и геополитических трансформаций. Изучение эпистолярия наиболее продуктивно в рамках смены научных парадигм и реального языкового окружения. Наблюдение установки коммуникативной связи адресата и адресанта в полной мере предоставляет возможность исследования авторского стиля. Авторы считают, что изучение эпистолярного наследия ученых-казаховедов значимо не только с позиции биографической документальности, но и с точки зрения историографии науки – эпистолярный позволяет заглянуть в «лабораторию мысли» ученого, раскрывает его умение устанавливать научные контакты, а также степень включенности персоны в общенаучный процесс.

**Ключевые слова:** эпистолярный, билингвизм, дискурс, письма, коммуникация.

**Для цитирования:** Искендір А.А. Эпистолярный и его роль в научной биографии ученых монолингвов и билингвов // *Philological Sciences Journal*. – 2023. – Vol.1. – №1. – С. 34-42. DOI <https://doi.org/10.52081/PhSJ.2023.v01.i1.003>

**Автор туралы мәлімет:**

*Искендір Аққұралай Әбдіуалиевна*, педагогика ғылымдарының магистрі, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ докторанты, 050040, Алматы, әл-Фараби даңғылы, 71, Қазақстан Республикасы

ORCID: 0000-0003-3084-7950

**Information about the author:**

*Iskendir Akkuralay*, master of pedagogical science, Al-Farabi Kazakh National University, 050040, Almaty, 71 al-Farabi Ave, Republic of Kazakhstan

ORCID: 0000-0003-3084-7950

***Сведения об авторе:***

*Искендир Аккуралай Абдиуалиевна*, магистр педагогических наук, докторант КазНУ им. аль-Фараби, 050040, Алматы, пр. ал-Фараби, 71, Республика Казахстан  
ORCID: 0000-0003-3084-7950

*Мақала редакцияға 15.03.2023 ж. келіп түсті; 29.03.2023 ж. рецензиядан кейін мақұлданды; 31.03.2023 ж. баспаға қабылданды.*

*Статья поступила в редакцию 15.03.2023 г.; одобрена после рецензирования 29.03.2023 г.; принята к публикации 31.03.2023 г.*

*The article was submitted on 15.03.2023; approved after reviewing on 29.03.2023; accepted for publication on 31.03.2023.*

IRSTI 13.09

DOI <https://doi.org/10.52081/PhSJ.2023.v01.i1.004>

**Zh.M. Pansat**<sup>a\*</sup>

E-mail: 94\_jansaya@mail.ru. \*Corresponding author: 94\_jansaya@mail.ru

**G.B. Mamayeva**<sup>b</sup>

E-mail: gulnar.mamaeva@mail.ru

**E. Alkaya**<sup>c</sup>

E-mail: ealkaya16@gmail.com

<sup>a</sup> *M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Republic of Kazakhstan*

<sup>b</sup> *L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan*

<sup>c</sup> *Firat University, Elazig, Turkiye*

## **COGNITIVE MEANING OF THE WORD "KÖK" IN THE CULTURE OF THE KAZAKH PEOPLE**

### **Abstract**

This paper discusses the symbolic meaning and function of colors. It is important to identify the national and cultural features, the model of the linguistic image of the world in the national consciousness through the cognitive and linguocultural analysis of the words that reveal the concept of color. The wide range of color names is probably due to the fact that they are used not only literally, but also figuratively. The geo-symbolic, cosmogonic meaning of the colors, which are understood by different peoples and nations in their own knowledge and named in their own language, is not the same in all nations. Turkic-speaking peoples also differentiated themselves, some of whom called themselves «kök tyrik» (means kök Turks). Like any word that develops in terms of personality and complements in meaning, the names of colors are the result of a long development of each language. In this article, we study the conceptualization of the word "kök", distinguish the semantic fields and determine the meaning of the concept of "kök" in Kazakh language. The world of life and knowledge of the people is preserved in memory and reflected only in language.

### **Keywords**

cognitive linguistics, Kazakh language, language, Turkic, cognition, culture, kök deer, color, kök.

### **For citation**

Pansat Zh.M., Mamayeva G.B., Alkaya E. Cognitive meaning of the word "kök" in the culture of the Kazakh people // Philological Sciences Journal. – 2023. – Vol.1. – №1. – Pp. 43-57. DOI <https://doi.org/10.52081/PhSJ.2023.v01.i1.004>

## **Introduction**

All the names of species in relation to each language have passed a long historical path, were born, formed, and developed to this day. If the birth of a variety of colors and shades in nature is an objective process that is not related to humans, the transformation of color into a

well-known factor depends only on the people who speak the same language directly. Therefore, the representation of color phenomena through certain words and phrases is a creative process that is unique to each language. In other words, the world of color as a natural object is common and neutral for all peoples and their languages, and in terms of its name, these languages are based on their own characteristics, their own models of word formation and semantic development.

Since the vast majority of species names are common to Turkic languages from ancient times, there is no known commonality in the history of their research in linguistics. Species and color names are a category that has been studied, identified and to some extent systematized lexically, grammatically and etymologically in more than twenty Turkic languages as qualitative adjectives. There are not many works that specifically study the problem of color, revealing personal and semantic features based on the facts of Turkic languages. As for the Kazakh language itself, the works devoted to the category of adjectives reveal and study the main features of color names, namely: their belonging to the common (basic) vocabulary of Turkic languages, their creation through synthetic, analytical and analytical-synthetic models formed in the language, their development in the personal, semantic, quantitative and widespread use in the language of works of art, the press and scientific literature. We intend to consider the names of species in the Kazakh language from a completely different point of view and show their characteristic features from a different angle. We consider color names in the language as qualitative adjectives not in a grammatical narrow range, but as a complex and systematic category with its own place and character in our lexical richness.

### **Materials and Research Methods**

In the course of the study, the basic principles and scientific methods developed in the science of linguistics were used. The article uses comparative historical, social, narrative, generalization methods, as well as methods of description and systematization. A synchronic-diachronic characteristic was also developed, comparative analysis, and cognitive analysis were performed.

### **Research degree of the subject**

The world of colors in the culture of the nation has its own peculiarities, its own symbolic meaning. That is, through "color in culture" the people expressed their own aesthetic views, emotional state, notions of morality. The environment reflects the celestial world of man, and even the nomadic nature surrounding any intangible culture has been identified with frogs, various clothing, tools, and equipment, or through the end of the spiritual tradition of a culture that is traditionally rhetorical. We cannot accept colorless works. Speech is a color that reflects the culture of the nation. It has its roots in the deep morphology of the animal, and in its language is associated with the mythical broad understanding of the culture of our ancestors.

Kök and Tengri are synonymous words in the meaning of heaven. And in the dictionary, the meaning of the nominative God is also indicated as heaven [Kashgari, 1997: 62]. Ualikhanov's states that the sky is the highest power in shamanism. Kök Tengri – kök sky. In the Kyrgyz people, the first adjective word kök (*Kök*) means something tangible, and the noun Tengri is synonymous with Allah and the words of God [Ualikhanov, 2010: 62].

“... the color kök has always played a vital role in the life of nomads. The Kazakhs assigned different colors to parts of the world; Këk [këk] “blue” designated the East. Substantivized Këk denoted “the sky,” “the sanctuary of the God,” “the green grass,” and “the meadow.” As well as ala “multicolored,” it found its reflection in toponymic names, such as Köktöbe “a blue top (of a mountain),” Alatau “multicolored mountains,” and so on” [Abdramanova, 2017: 3].

The consideration of common language as a source of information about the structure of consciousness of a nation, the mechanism of thinking, and the concept of knowledge of the name, as the spiritual and cultural code of a particular nation, originates from the works of Wilhelm von Humboldt [Humboldt, 2000].

The continuity of language and knowledge originates in the works of the founder of Kazakh linguistics, reformer-scientist A. Baitursynuly. A. Baitursynuly: "the art of speech is based on three foundations of human consciousness:

1. to the mind. 2. to the imagination. 3. disappointment.

The work of the mind is to hunt, that is, to understand the state of things, to know, to think intelligently, the work of the imagination is to hint, that is, to imitate, to burn, to think in the form of things known; the work of attention is to concentrate, to think" [Baitursynov, 1989: 141]. Species and color names are a complex phenomenon that reflects the unique phenomenon, culture, and history of each nation. The linguistics of color names can comprehensively represent such problems as "language and society", "language and thinking", "language picture of the world". Color names are a product of culture and a factor that creates culture, the main tool for recognizing national culture.

Cognitive linguistics considers mountains of color as language sources that represent spiritual existence. In the works of American Scientists Benjamin Lee Whorf and Edward Sapir, the conceptual and symbolic characteristics of the names of the species are revealed. In World linguistics, special attention is paid to the study of species names. A number of scientists associate such names as color with psychology. Psychologists consider the question of how color affects human psychology, what emotions it causes, physicists consider the energy nature of color, physiologists study the perception of color by the human eye, in the humanitarian field attention is paid to the aesthetic function of color.

The names of species and colors are a complex phenomenon that reflects the unique phenomenon, culture, and history of each nation. The linguistics of species names can comprehensively represent such problems as "language and society", "language and thinking", "language picture of the world". Color names are a product of culture and a factor that creates culture, the main tool for recognizing national culture. In Turkic languages, color names are considered in the field of morphology of linguistics, lexical and grammatical features are determined. The most difficult nominations related to color in Kazakh language began with the works of K. Zhubanov, K. Akhanov, A. Iskakov, A. Kaidarov and A. Margulan. Margulan wrote in a thin line about the symbols of color: "kök is a symbol of the tenderness of the sky, a symbol of worship to the sky and sun; white – truth of the word, joy, happiness; yellow - mind; black – earth; green – spring and youth" [Margulan, 1986: 87]. According to scientists, the word kök is a syncretic root. The academician Kaidarov says: "as legitimate as it is that the first people called the kök dome"kök" by looking at its color, on the contrary, it is possible to compare everything that is kök on earth with the color of the sky" [Kaidarov, Omirbekov, Akhtamberdieva, 1986: 39]. Indeed, the question of whether the meaning of this as a phenomenon first appeared or whether the critical meaning first appeared is still unknown. The consolidation of the word kök in the color meanings of kök, kök is due to the general character of the image transmitted through the sky, the cognitive structure of objects and phenomena recognized by human cognition.

A. Vezhbetskaya explains the need to consider the concept of color foam in connection with the concept of nature as follows: "universal trends in our understanding of color categories can be associated with the universals of human experience in general and in particular – with the universal features of the life of a human being on earth. And I interpreted color concepts through environmental concepts, such as those contained in the English words *'turki fire', 'sun', 'sky', 'grass', 'sea', 'ground-earth'*. They are also considered as constructs built by people on the basis of their life experience gained on earth" [Vezhbetskaya, 1996: 7].

According to Moskvich, color names have a leitmotif character, an emotional image of each nation in its vision of the world, as well as a category that reflects an independent author's

worldview [Moskovich, 1960: 95]. Words that denote color names have a huge information potential, representing complex and multi-level color symbols. In many works, more and more attention is paid to concepts related to the linguistic picture of the world, the problem of the representation of the ethnic world of a nation, the manifestation of color names in the mental space, the analysis of color names born from the perception of the environment.

Sh.K. Zharkynbekova: "... the meanings of color names, despite their connection with human neurophysiology, are "artifacts" of culture. So, for example, blue (in English) does not = blue, blue does not = blue, but blue = blue + blue, or *kok* in Kazakh is not just blue, but blue + green. Similar confusions in the designation of colors can be explained by the dependence of the selection of lexical units on the properties of objects in the natural environment of a person that are important for this culture. Extremely gradual transitions of blue-green tones of nature – mountains, sea, the lack of clear boundaries between these colors could also contribute to the unification of similar color representations into one concept, for example, *kok shop* (green grass), *kok aspan* (blue sky) in the Kazakh language" [Zharkynbekova, 2004: 66].

R.T. Laylanbekova: "The establishment of the word blue in the color meanings of blue, blue is associated with the common character of the image transmitted by the cognitive structure of objects and phenomena recognized by human knowledge" [Laylanbekova, 2010: 10].

In the Turkic-speaking peoples, including the Kazakh people, Blue has long been included in the number of colors with a deep symbolic meaning. N.N. Aitova: "Cognitive semantics of color names in the Kazakh language" gives this conclusion: "among the peoples of Turkic origin, in the Kazakh language, Blue is used as "*kókpeńbek*". It comes to the concept of "blue and blue", that is, the same as blue. The double repetition of each word exaggerated and accelerated its tone value" [Aitova, 2002: 48].

Zh.A. Kaskatayeva: "... it is known that the blue color was originally formed in relation to the sky, the plant world that grew on Earth, but in the course of historical development it began to express concepts that are much similar, very close to its main meaning" [Kaskatayeva, 2021: 85-86].

## Analysis

Determining the meaning of the concept of "*kök*" in Kazakh knowledge, studying the conceptualization of the word "*kök*", distinguishing the meaning is an important issue for Kazakh linguistics. "*Kök*" and related language units have a special content in reflecting the ethnic language picture of the world in accordance with cognitive semantics. The color is closely related to the name of the people, everyday life, aesthetic taste, and features of national culture. *Kök* is a concept that is close to the essence, spirit, and soul of the Kazakh people. Therefore, the semantics of the word "*kök*" in the knowledge of the Kazakh people, its use among the people were determined, compared with the Turkic peoples and other peoples.

*Kokpar* game is also popular among Kazakhs. According to some researchers, the name "*kokpar*" originally came from the word "*kök wolf*". Although the *kök wolf* is a sacred animal of Turkic origin, in the past a wolf that was shot, beaten or caught by a predator and it was turned into a sports game called "*kök wolf*". Then the *kök wolf* was replaced by a calf and a goat. *Kokpar* was usually thrown into the houses of tribal elders, in a house with many children or without children. The elder of the abandoned orphanage shouted "Prosper! Prosper!". The elder of the childless house gives blessing "Be successful and have many grandchildren!". Presents him a *chapan*.

The *wolf* is a very ancient and most common mythological symbol. In myths, folklore, and oral literature of ancient times, the *wolf* is an image that symbolizes cruelty and evil, as well as courage and loyalty, and was both a predator and a friend for a person. The multi-variant symbolism of the beagle is due to the fact that this animal has several positive qualities. It is known that the *wolf* is associated primarily with the concepts of freedom, fear, loyalty to the family, purity and arrogance, nobility and intelligence and ingenuity. The ambiguity of symbolic

images is due, firstly, to the period of literature in which they are found; secondly, to the cognition and way of life of the people. Despite a number of features, the image of the wolf in the world can be conditionally divided into "positive" and "negative".

In eastern Europe and East Asia, the *wolf* was often a positive character. In addition, Eastern European, Caucasian and Asian myths emphasize the positive qualities of the *wolf*. For example, in Turkish oral literature, the gray wolf is a very positive character, and the Fenrir wolf in Scandinavian mythology is a real negative type. In most countries of the world, especially in the peoples of Eurasia, archaic stories about the upbringing of the ancestor by a wolf or the origin of the surname by a wolf are common [Negmatov, Sokolovsky, 1975: 281]. The Legend of the Capitol Wolf, who adopted Romulus and Remus and took them from death, was found on the ancient Chinese land on the banks of the Tiber. A similar legend is found in the Iranians. He is a myth about King Cyrus. There is evidence that the great ruler Genghis Khan was proud of his descent from a pair of Heavenly Wolves. North American Indians, Mongols, Chinese, Georgians, and Indians have typologically similar legends. In the cultural space of the ancient Turks, The Wolf is one of the most important elements of the world image inherited from the indigenous Turkic peoples who have long inhabited the Altai and southern Siberia. In any culture, the most complete expression of the language picture of the world is folklore. And folklore is based on myths and epics.

For the people of the Turkestan steppe, the wolf is a totem. The Turkic people consider themselves the descendants of the Kök Wolf. "It is known that among the Turks there are many legends that the kök wolf is the father of the tribe, and the bitch is the mother of the tribe" [Negmatov, Sokolovsky, 1975: 281]. This is evidenced by the image of Burte in the legend of Ashina, who found and adopted a baby in the water. In another work of the same plot, it is said that *Iji-nishidu*, one of the seventeen brothers ruled by *Apanbu*, descended from the Turks. In another legend, "On the Origin of the *Ashina Dynasty*," the Kök Turks were attacked by an enemy who cut off a ten-year-old boy's arms and legs. God took pity on the child and found the wolf, who had lost his cubs. The wolf licks the baby's wound and feeds it with milk. Some time later, a Turkic boy marries a wolf. When his enemies heard that he was alive, they killed him. The wolf buries the boy on the top of the mountain. She gave birth to a son, and he became the leader of the country. There are records that his country was engaged in the production of iron and metal in the Altai Mountains, and that the shape of the mountain looks like a helmet from afar.

The Kelimbetov proves that in the ancient Turkic language the word "*helmet*" (*Dwlığa*) means "Turkic", and therefore the country became known as Turkic. In the 5th century, a tribe of five hundred domestic wolves moved from their homeland called Saryzhazyk and settled in the south of Altai. This was in 439 ad. The name of the leader who led the country was Turkit. The word "Turk" - "helmet" – means strong, courageous. The Turks were able to smelt iron at that time. He made weapons and necessary items from iron. The legend of the "kök wolf" may be a ghost of such historical events [Kelimbetov, 2004].

In addition, in the "Oguznama" there is an image of a kök deer. And he is depicted as performing one of the most important roles. *Kök Buri* is a hero who leads the army of the Oghuz Khagan, guides and advises the Khagan. Zharmukhamedov writes that in the poem "Oguznoma" the word "kök" was used especially often and meant three different meanings that differ from each other. They:

1) in the form of "epithet" used to express the criticism and character of the object «*on – şırıyı kök edi*», «*kök jarık tusti*», «*zharık aynadan kögildirek*», «*közi kökten kogirek*», «*kök böri*», «*kökzhal arlan*» means ("background - the color was kök", "kök light", "light is kök in the mirror", "eyes are kök from the sky", "kök wolf", "kök arlan");

2) direct name of an object or person *bir zattıñ nemese adamnıñ tikeley atı* («*kök shatırımız bolsın*», «*oqtı kökke atıñdar*», «*Kök – Ogızdın ulıñ atı*») means ("Let there be a kök tent", "Shoot an arrow into the sky", "Kök is the name of Oguz's son");

3) *Täñiri, jaratwşı Alla, Quday («kök taniri», «kökten kok jariq tüsti», «kız kulse, kök taniri» mağinasında «taniri kuler edi, zhılasa kök taniri zhılar edi», «kök tanirge men otemin»)* means God, the Creator God, ("kök god", "kök light came from the sky", "if the girl laughed, the kök god", "the god would laugh, if she cried, the kök god would cry", "I will pass to the kök god") [Zharmukhamedov, 1996].

It should be noted that *kók* in the Kazakh language also means "color of greenery, vegetation". For example, *kók dala* (a green steppe), *kók maysa* (a green grass), *kók shalgyn* (a green meadow) [Kaskatayeva, Mazhitayeva, Omasheva, Nygmetova, Kadyrov, 2020: 8].

There are similar legends in Italy, which are reflected in the level of the wolf totem. In ancient Rome in the V century. The idolatrous lupercalia was celebrated in honor of the wolf before. It was celebrated on the thirteenth and fourteenth of February at the foot of the Palatine Hill, where the Capitol wolf found the twins. The Capitol wolf, which sucks the twins, was a symbol not only of Rome, but also of Siena. In 496, Pope Gelasius I replaced Valentine's Day with a holiday that did not conform to Christian ethics. In addition, the wolf was a totem of two hundred and nineteen cultures (Etruscan, Sabine, Latin) on the ancient island of Apennines.

Here we consider it appropriate to talk about the image of the mother-wolf Raksha in R. Kipling's "Mowgli". Raksha, which adopted the "human being" into her family, did everything to protect the newborn, despite the resistance of the head wolf. She even left the herd and she was ready to die. But none of the other animals, despite being much stronger physically, could not resist the mother-wolf. The name "Raksha" given by the author means "demon". Also, in Sanskrit, "raksha" literally means "protection", "guard" link. According to this data, we see two different aspects of the image of the wolf: the first is a demon, the second is a protector.

In medieval Christian lands, the wolf-devil was recognized as a symbol of the devil, evil, and evil forces. Antichrist who created the apocalypse in the knowledge of medieval people was the son of the wolf. There is evidence in the literature that magical prayers were said for the protection of wolves, and that they threatened to drive them away with the cross when encountered in the forest. The characters of fairies and witches were described as riding on wolves in medieval works. According to folk tales, the image of the adult wolf in the minds of the people of that time was misleading, a false prophet (a wolf in sheep's clothing), as well as a hypocrite seducer (a wolf in a "red hat"). Another image of a medieval wolf is that of Dante's nightmare. This creature in hell is a greedy and insatiable monster, an absolute evil that destroys the whole nation. Describing his encounter with the wolf, Dante undoubtedly relied on old legends about wolves, which were common in medieval literature. The similarity between Dante's work and ancient legends can be seen in the following plot: when looking directly into the eyes of a wolf, a person loses the ability to move and resist: I was under so much pressure that I lost the will to reach the top. (Dante's divine comedy. Hell, I, 52. Trans. M. Lozinsky). It is worth noting that the image of the wolf in Dante's works also has political aspects. Because it was used as a symbol of the Pope, the Gelf party.

One of the most famous characters in medieval literature is the wolf of St. Francis of Assisi, the 13th-century Italian religious reformer and ancestor of the mystical genre, the patron saint of Italy. This period coincides with the departure of Genghis Khan to Europe, who called himself the "descendant of the Kök Wolf". There are frescoes in Gubbio depicting the events of that period. Hagiographic sources contain information about the appearance of a very large wolf, which frightens the entire territory, does not spare animals and people, and which didn't let to be caught. To stop this horror, Francis goes to the wolf's lair in the forest to negotiate. According to historical data, Francis was a great negotiator. During the Fourth Crusade, according to medieval chronicles, he was able to negotiate with the sultan of Egypt himself, the worst enemy of all of Christendom. When Francis found the wolf, he put a cross on it and called him "my wolf brother" and he spoke firmly to him and convinced him.

As stated in the first song of "Hell" in Dante's "Divine Comedy", he did not lose consciousness from the wolf's gaze, it did not affect him. Thus, Francis promised the wolf to eliminate the cause of the eternal conflict between man and animals and to feed him. The wolf

then approached Francis, bowed before him, and gave him his paw (that is, performed the vassal oath). After that, the wolf did not harm people, but reconciled with people.

In ancient German mythology, the wolf was found in the image of the apocalypse, the murderer who swallowed God. That wolf was described as “the scariest character of that time”. Odin, the great god of ancient German mythology, was accompanied by two crows, Hugin and Munin, and two wolves, Gary and Freki. It was written in the Great and Little Hells (German-Scandinavian epic). But it was mentioned a space wolf named Fenrir from Valhalla, described as a great, terrible enemy of the gods in the Great Edda. He was freed from his chains and swallowed the sun and Odin, the great god of the ancient German people. Thus, it was the cause of the world’s end. The wolf here was a symbol of ancient chaos and other tragedies. If we look at M. Spiegel's writings, we can see that after the conversion of the German people to Christianity, the image of the wolf was decreased in the cult literature. However, human names such as Wolf or Wolfgang show that it is not completely extinct. Even the coat of arms of the German aristocratic family of Wolf von Goodenberg depicts a wolf, or more precisely, a werewolf. Western Slavs have male names such as Vuk and Vuchko, which are probably derived from the word wolf.

Both notions about wolves are reflected in Russian folk tales. Between the sly and cunning wolf in “Red Riding Hood” and the faithful, intelligent, powerful wolf in the fairy tale “Ivan Tsarevich and the Gray Wolf”. It's like our fairy tale “Golden Bird and Gray Wolf”. The wolf in the image of a friend was also found in A.S. Pushkin's poem “Ruslan and Lyudmila”: “In the dungeon there, the princess is grieving, and the brown wolf faithfully serves her” [Potebnya, 1865].

Buri (Wolf) – a sacred concept in the historical memory of the Turkic peoples, a pleasant name for the Wolf. According to legend, the deer saved the descendants of the Turks. As a savior totem, Buri is often found in the poem “Oghuz name”, the epic “Ergenekon”, and the Kazakh fairy tale “White Wolf”. After all, our ancestor, who was left in the middle of a wolf, ate the milk of a deer and played with his puppies. From this we can see that in the mythological consciousness of our ancestors was a sacred animal that rose to the level of omnipotence. This is evidenced by the linguistic unity in our language: “if the dog has the owner, then there is the Lord of the bar” [Ordabekova, Kurkebaev, 2018: 155].

Phraseological units analysis with “kók” component showed that this color designation has a number of other meanings: thin, fatless, tasteless, angry, rageful, chatterer, lazy, silly. The word “kók” has the following associative field: sky, ocean, grass, endless, steppe, banner, coolness, spring, tea, meadow, light, clear, frost, peak [Kaskatayeva, Mazhitayeva, Omasheva, Nygmetova, Kadyrov, 2020: 8].

If we look at the passages in the “Words of the ancestors” about wolves, rainbows, worms, black ears, we can see that there is no consistent image in the Kazakh cognition [Words of ancestors, 2005]:

«Nauada auy, kaskyr bizdikorse,  
Zhep koyar bul araga olar kelse»... [The word of ancestors, 2004]  
«dedi de balalar ketty taudan asyp,  
Kaskyrdan korykkannan son asyp-sasyp»...  
«Zhap-zhalanash turganda keingi zhaktan [The word of ancestors, 2004]  
Kelip kalyp bir kaskyr bas salypty»... [The word of ancestors, 2004]  
«Azhalı zhetkennen son Khak tagala  
Azhaldy kaskyrdan etken shygar»... [The word of ancestors, 2004]

"If a bear or a wolf sees us in the tray,  
They will eat if they come here... ”  
“The children said and went up the mountain,  
After being afraid of wolves, in a hurry scurry... ”  
“From the other side when he was naked

A wolf came and killed him "...  
"After reaching the point of death by the Almighty  
Probably ,the wolf was the cause of death ..."

In these examples, the wolf is a ruthless, predatory animal. Seeing it, both animals and humans are terrified. Wolf and death are two meanings, parallel concept.

*«Zhalandap koiga shapkan ash kaskyrdai,  
Kyzaryp eki kozi batyrlary»...*  
*«Ash kaskyr aralasty kalyn koiga,  
Shulatyp kyryp zhatyr salyp oinak»...* [The word of ancestors, 2004]  
*«Arabtyn zhalgyz balasy ,  
Ash borahidei zhedi etindi»*  
*«Kapirge ash boridei tiyp katty»* [The word of ancestors, 2004]

"Like a hungry wolf attacking a sheep,  
Heroes with red eyes "...  
"The hungry wolf mingled with the thick sheep,  
He was killing them running the rig ... "  
"The only child of an Arab,  
Like a hungry wolf ate"  
"The unbeliever was touched like a hungry wolf"

The phrase hungry wolf in the above passages is often used in our language. We realize that wolves are especially dangerous when they are hungry. The wolf is the one who catches everything in sight when he is hungry. Depending on this quality of the wolf, the hero is often compared to a hungry wolf:

*« Khazirety Seitbattal izin berdy,  
Akhmet Turan ash boridei ogan kyrdy»*  
*«Ash boridei bolysyp eki shekty,  
Oz kolyn koidai endy kyrdy deidy»*  
*«Kapyrler — koi, bular kyrdy ash borydei,  
Kapyrler — kamys, bular — ot sekyldy»* [The word of ancestors, 2004]  
"Hadrat Seyitbattal left his mark.  
Ahmet Turan entered it like a hungry wolf"  
"Having two limits like a hungry wolf,  
They said he killed his people like sheep"  
"The disbelievers are like hungry wolves.  
The disbelievers were like reeds, they were like fire "

That is, the wolf is a symbol of strength, freedom and courage. Excerpts from Kultegin's inscriptions confirm this idea: "My father-kagan's army was like a wolf, and his enemies were like sheep, because God gave him strength" [Kaidarov, Omirbekov, Akhtamberdieva, 1986: 174]. Is it time, faith (religion) that causes different opinions about the same animal in the knowledge of one people, or the diversity of the "Wolf" we are studying?! One thing we can say for sure, human cognition has not been the same in every age due to the exchange, development and change of people's lives. Nevertheless, we can respond to the preservation of old knowledge and beliefs in the memory of modern society through the national code.

Considering that the preservation of ancestral knowledge in the minds of future generations is also a subject of research in psychology, and this is now a proven theory, our recognition of the "Kök Wolf" as a totem is not just a myth, but actually in our blood. However, the concept of "kök" in the phrase "Kök Wolf" is still unclear. In the ancient Turkic languages, the word "kök" means "root". "Kökyan" means "rooted". This notion is preserved in the phrases "kök is good", "kök is bad". The translation of the phrase "who is your kök" in the work of M. Kashgari means "what is your origin" (Kashgari, 1997: 284). In the legend of Ashina, there is also a legend that

the wolf that saved the child and spread its offspring had kök eyes. However, it is clear that the phrase “Kök Wolf” is directly related to the female wolf. We understand that the meaning of the terms “kök wolf”, “white wolf”, “wolf”, “Borte”, “Kurtka” is much deeper than the ordinary word “wolf”. We can see that there are many aspects and secrets of the “wolf” in the world perception with such information.

In the Kazakh semantic culture, the color of kök is a sign of unity, the nature of earthly prosperity and the naming of ancient life. Kök is the exact equivalent of the word to the God. The color kök represents one of the most powerful and sacred qualities. The color of the development of the sky in the words of the sky through the sky is one of the most critical, powerful, complex and sacred in astronomy. Therefore, it means strength, victory, high spirits, dominance and pride. One of the reasons why the color kök has so many meanings is that the Turkic peoples generally did not distinguish between kök and green for a long time. The Kazakh people use the kök color in nature as the main color, and it is legal to use it everywhere. Kök symbolizes the tranquility of the endless sea, light kök or kök - great tenderness, peace. Both the national ornaments and domes of the Kazakh people are mostly kök. Due to such circumstances, the use of kök in the symbols has a special meaning. Due to the peculiarities of the mentality of the Kazakh people, ie the way of life, customs and beliefs, the meaning of the colors is formed around the word “kök”. The word kök is associated with complex words in a critical sense, in a complex nominal value, in a regular expression, or in a variable value.

The kök color plays a special role in the knowledge of the Kazakh people, since all types of animals are the source of livelihood. That is why mare's milk is considered the only cure for infertility, a cure for diseases and the only way to cure a child with flick disease with a kök goat skin. The Kazakhs even bred dark kök horses to withstand long journeys. The color kök, which has an ethnocultural meaning, is, firstly, a symbol of virtue, holiness, secondly, freedom, confidence, and thirdly, the image of youth, growth, as well as infinite heights, the image of the sky, the image of depth – the sea.

One of the meanings of the word “kök” in the ancient Turkic languages is “root”, “kök” in the modern Turkic languages means “of one origin”, ie, in the ancient Turkic was used in the meaning of kinship. For example, in M. Kashkary: “Who is your kök?” The meaning of the question is “What is your origin?” [Kashgari, 1997: 94].

In this work, it is also found that “*Köke*” is a related name. Another meaning is indicated in the Explanatory Dictionary: “the most powerful, the strongest of something, the most exalted of all.” This phrase is used not only as a relative name, but also as a “incentive”. For example, “*kökesinkozinetanytty*” means to punish smb; “*kökesyntanytaistedi*” means he did his best. That is, the ancient Turkic meaning is preserved.

## Results and discussion

The colour “kök” were captured by the Kazakhs in a special field of meaning. In order to recognize the features of a nation it is necessary to study the cognitive and linguistic properties. Language combines human cognitive activity with the influence of the environment in the depiction of national cultural differences of the world. The dark kök color of the horse, which belongs to the sheep, has a special symbolic meaning for the Kazakhs. The fact that the kök color of the animal was preferred among all types of animals, it can be seen in the tradition of “saying the kök” and offer sacrifice ” in the greatest prayer, as well as in the tradition of “offering sacrifice”. According to the old belief, it is cutting an animal for a big wedding, sacrifice, etc. The fact that the word kök is used not only for ordinary people, but also for rich people, it can be seen in the names of clothes and weapons. For example, kök boots and kök coats are not related to the image of the tone or the color of the boots. The phrase “kök boots” in our language means that the words are better than others.

Sometimes the word black is used instead of the word kök. For example, Uzbek women sew black or kök dresses for three days when a close relative one dies. On the fourth day, she

puts on this dress. On this day, this ritual is called the “to wear kök dress”. After a year, she took off her kökdress and put on a white dress, this ritual is called “to wear white dress”.

The meaning of the word kök is also various in different phraseologies. For example, the kök hurricane (-dai) is a very common accent, as in the most exalted sense; kök donkey means a submissive soul, a slave of the work, a man of hands; green grass - grassy, flat ground; kök malt - eloquent, frothy in the mouth [Kashgari, 1997: 344-345].

The semantic field of the word kök expands when used as a combination of compound words. The word “kök” is as part of the names “kök stupid”, “kökhail”, “kök lazy”, and “kök ice” and etc means real, too, as if strengthening meaning, in the compounds “kök grass”, “kök frog”(thin), “kök brain” (stupid, insane), “kök severe” (angry), “full throat, kök dress” (wealthy life), “kök wolf” (when said related to man means strong) is found in a variety of other words, such as and has the meaning of a connotative component. Thus, the color kök is not only a symbol of intelligence, simplicity, thoughtfulness, business acumen, but also a sign of various concepts of irrationality, insecurity, instability. Due to the peculiarities of the mentality of the Kazakh people, ie. the way of life and customs, beliefs, the meaning of the colors is formed around the word “kök”. The word kök is associated with compound words in a critical sense, in a complex nominal sense, in a regular expression or in a variable sense. For example, regular expressions that are often used in life: kökglaze - a slippery slope caused by a combination of precipitation and cold weather; kök coin - a worthless, priceless, blind coin; kökbazar is a large market selling fruits and vegetables, as well as other types of food.

In connection with the specifics of the mentality of the Kazakh youth, i.e. the way of life and customs, beliefs, the symbolic meaning of Colors is formed around the word "kök". The word kök is associated with conjunctive words in a critical sense, in a complex nominative sense, in a regular phrase or in a variable sense. For example, stable phrases that we often use in life: Kök – a shiny Slipper, which is accompanied by precipitation and cold weather; Kök – a spiritual penny that is not worth a penny, has no price, a blind penny; kökberry is a large retail outlet that sells fruit and vegetable products, as well as other types of food [Kashgari, 1997: 407].

In Kazakh culture, the color of the symbol “kök” takes a special place among the names of colors. It is sacred because kök is God, kök is heaven, kök is a totem. For example, kök is the sky, the celestial world; the goddess of the heavens; to reach the kök sky, to find what you want from the sky, to rise high above; kök - bottomless abyss; kök sky - the dome of the sky; to raise the kök – to be in the heaven; to fly in the sky; to reach the kök – be in the sky, very high; to be funny, be joyful; what he asked from heaven was found on earth - what he asked for was found under his feet; fell from the sky - appeared from the abyss, to come unexpectedly; a star in the sky is an unattainable dream; to praise overmuch — glorify, honor, exaggerate; shot to the sky – to jump into the sky; kök dome the celestial world. Kazakh culture can also be seen in rituals and superstitious beliefs. For example, he does not spit to the sky or to home; It is believed that the Kök God is the sanctity of the house.

The meaning of colors in the Kazakh culture can be seen in proverbs. Proverbs mean the genealogy, history, social life, customs, wisdom of any nation and people. The abundance of proverbs reflects the depth of knowledge of the nation that speaks that language. For example, find favour in the eyes of people- be close to heaven; you can be unlucky but do not harm society. With the mind learns much, the art exalts.

Kök is the name of the infinite world, space, people, where stars, stellar constellation, planets, galaxies are located. That is, the word kök can mean not only the word heaven, but also the stars in the celestial world. For example, kök is an ancient Turkic cosmonym; horizon – the point where the sky and the earth meet; Kökbozat is one of the two stars between Pole Star and Great Bear.

## Conclusion

It is clear that when we analyze and group the concepts of color, the *kök* color contributes to the definition of Kazakh national mentality. In relation to the word *kök*, the sign of dislike prevails in the linguistic, significant meanings, rather than the concept of negativity. Color names in the language are a complex category that can not only express a qualitative critique of a particular thing, but also give a lot of information about the long history of one ethnic group, its spiritual and cultural life, aesthetic taste-knowledge, national psychology, customs and traditions.

In this article, we defined the linguistic concepts of the concept of "*kök*" in the knowledge of the Kazakh people. As a result of conceptual analysis, along with the actual meaning of the word "*kök*", abstract, universal, national, and individual-personal aspects are distinguished. It is proved that "*kök*" and related language units have a special content in reflecting the ethnic language picture of the universe in accordance with cognitive semantics.

The Kazakh people use a rich spiritual heritage through word tables created on the basis of Turkic tribes that have lived since ancient times. It is obvious that the culture, way of life, spiritual wealth and worldview of the Kazakh people have deep roots. One of the proofs of this is the analysis of the cognitive nature of the word "*kök*". In the course of the study, it was noted that the traditions, customs, beliefs of the people, passed down from generation to generation through the worldview of the Kazakh people, have been accumulated, processed, put in order and continuously expanded over the centuries.

## References

- Abdramanova S. 2017. Basic Color Terms in the Kazakh Language, SAGE Open April-June, P. 1–8. DOI: 10.1177/2158244017714829 journals.sagepub.com/home/sgo
- Kaskatayeva Zh.A., Mazhitayeva Sh., Omasheva Zh.M., Nygmetova N., Kadyrov Zh. 2020. Colour Categories in Different Linguistic Cultures, Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities, 12(6), P. 1-13. DOI: <https://dx.doi.org/10.21659/rupkatha.v12n6.14>
- Аитова Н.Н. Қазақ тіліндегі түр-түс атауларының когнитивтік семантикасы: фил. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2003.
- Бабалар сөзі: Жүз томдық. Т. 1: Хикаялық дастандар. – Астана: Фолиант, 2004. – 360 б.
- Бабалар сөзі: Жүз томдық. Т. 11: Діни дастандар. – Астана: Фолиант, 2005. – 368 б.
- Бабалар сөзі: Жүз томдық. Т. 6: Хикаялық дастандар. Астана: Фолиант, 2004. – 352 б.
- Байтұрсынов А. Шығармалары: Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1989. – 320 б.
- Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – Москва: Наука, 1996. – 421 с.
- Гумбольдт В. О различении строения человеческих языков и его влияние на духовное развитие человека. Избранные труды по языкознанию. – Москва: Прогресс, 2000. – 400 с.
- Жаркынбекова Ш.К. Языковая концептуализация цвета в казахском и русском языках: дис. ... д-ра фил. наук. – Алматы, 2004.
- Жармұхамедов М. Көненің көзі. – Алматы: Санат, 1996. – 54 б.
- Индуизм: Словарь индуизма. Қол жеткізу режимі: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/induism/1/%D0%98%D0%9D%D0%94%D0%A3%D0%98%D0%97%D0%9C?ysclid=l856vk0fzb481878377> (Қаралған күні: 17.08.2022).
- Каскатаева Ж.А. Түр-түс атауларының лексика-семантикалық өрісіндегі ортақ және ұлттық ерекшеліктер (қазақ, неміс, ағылшын тілдерінің материалдары негізінде): фил. док. (PhD)... дис. – Қарағанды, 2021.
- Келімбетов Н. Ежелгі әдеби жәдігерліктер. – Астана: Фолиант, 2004. – 408 б.

Көк түріктері. Қол жеткізу режимі: <http://kazneb.kz/FileStore/dataFiles/0d/bd/1565372/content/full.pdf?time=1530118391498&key=05cf18df1a5bbe8b7517e3688371eb5a&isPortal=true> (Қаралған күні: 17.08.2022)

Қайдаров Ә.Т., Өмірбеков Б.Е., Ахтамбердиева З.Т. Сырға толы түр мен түс. – Алматы: Қазақстан, 1986. – 92 б.

Қашқари М. Түркі тілінің сөздігі (Диуани лұғат-ат-түрік). III томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Хант., 1997. – 600 б.

Лауланбекова Р.Т., 2010. Түр-түс компонентті күрделі аталымдардың танымдық сипаты (сын есім + зат есім үлгісі бойынша): фил. ғыл. канд.... автореф. – Алматы, 2010.

Маргулан А.Х. Казахское народное творчество. Т. 1. – Алма-Ата: Өнер, 1986. – 191 с.

Москович В.А. Система цветообозначений в современном английском языке // Вопросы языкознания АН СССР. – Москва, 1960. – С. 82-87.

Негматов П.Н., Соколовский В.М. «Капитолийская волчица» в Таджикистане и легенды Евразии. – Москва, 1975. – С. 438-458.

Ордабекова Х.А., Күркебаев К.Қ. Дәстүрлі және қазіргі тілдік санадағы «қасқыр» лексемасының лингвомәдени сипаты // Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті: Хабаршы. Филология сериясы. – 2018. – №3 (171). – 153-157 б.

Потебня А. О мифическом значении некоторых обрядов и поверий. – Москва, 1865.

Уәлиханов Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. 4 т. – Алматы: Толағай групп, 2010. – 496 б.

## References

Abdramanova S. 2017. Basic Color Terms in the Kazakh Language, SAGE Open April-June, P. 1–8. DOI: 10.1177/2158244017714829 journals.sagepub.com/home/sgo. [in Kazakh].

Айтova N.N. Qazaq tilindegi túr-tús ataýlarynyń kognitivtik semantıkasy: fil. ғыл. kand. ... avtoref. – Almaty, 2003. [in Kazakh].

Babalar sózi: Zhúz tomdyq. Tom 1: Khikayalyk dastandar. – Astana: Foliant, 2004. – 360 p. [in Kazakh].

Babalar sózi: Zhúz tomdyq. Tom 11: Dini dastandar. – Astana: Foliant, 2005. – 368 p. [in Kazakh].

Babalar sózi: Zhúz tomdyq. Tom 6: Khikayalyk dastandar. – Astana: Foliant, 2004. 352 p. [in Kazakh].

Baitursynov A. Shygarmalary: Ólender, aýdarmalar, zertteýler. – Almaty: Zhazýshy, 1989. 320 p. [in Kazakh].

Gumbold V. O razlichenii stroeniya chelovecheskikh yazykov i ego vliyanie na dukhovnoe razvitiye cheloveka. – Moscow: Progress, 2000. 400 p. [in Russian].

Zharkynbekova Sh.K. Yazykovaya kontseptualizatsiya tsveta v kazakhskom i russkom yazykakh: dissertatsiya na soiskaniye uchenoy stepeni dok. fil. nauk: zashchishchena. – Almaty, 2004 [in Russian].

Zharmukhamedov M. Kóneniń kózi. – Almaty: Sanat, 1996. – 54 p. [in Kazakh].

Induism: Slovar induisma. URL: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/induism/1/%D0%98%D0%9D%D0%94%D0%A3%D0%98%D0%97%D0%9C?ysclid=l856vk0fzb481878377> (17.08.2022). [in Kazakh].

Kaskataeva J.A. Túr-tús ataýlarynyń leksıka-semantıkalyq órisindegi ortaқ jáne ulttyq ereksheликter (qazaq, nemis, aғыlshyn tilderiniń materialdary negizinde): fil. dok. (PhD)... dissertatsiya. Qaraғandy, 2021. [in Kazakh].

Kaskatayeva Zh.A., Mazhitayeva Sh., Omasheva Zh.M., Nygmetova N., Kadyrov Zh. 2020. Colour Categories in Different Linguistic Cultures, Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities, 12(6), P. 1-13. DOI: <https://dx.doi.org/10.21659/rupkatha.v12n6.14>

Kelimbetov N. Ezhelgi ádebi zhádigerlikter. – Astana: Foliant, 2004. – 408 p. [in English].

Kók túrikteri. – URL: <http://kazneb.kz/FileStore/dataFiles/0d/bd/1565372/content/full.pdf?time=1530118391498&key=05cf18df1a5bbe8b7517e3688371eb5a&isPortal=true> (17.08.2022). [in Kazakh].

Margulan A.H. Kazakhskoye narodnoye tvorchestvo. T. 1. – Alma-Ata: Art, 1986. 191 p. [in Russian].

Moskovich V.A. Sistema tsvetooboznacheniy v sovremennom angliyskom yazyke // Voprosy yazykoznaniya ANSSSR. – Moscow, 1960. – P. 82-87. [in Russian].

Negmatov P.N., Sokolovsky V.M. «Kapitoliyskaya volchitsa» v Tadzhikistane i legendy Yevrazii. – Moscow, 1975. – P. 438-458. [in Russian].

Ordabekova K.A., Kurkebaev K.K. 2018. Dástúrli zháne qazirgi tildik sanadaǵy «qasqyr» leksemasynyń lingvómádeni sipaty. Ál-Farabi atyndaǵy Qazaq ulttyq ýniversiteti: Khabarshi. Filologiya seriyasi. – No. 3 (171). P. 153-157. [in Kazakh].

Potebnya A. O mificheskom znachenii nekotorykh obryadov i poveriy. – Moscow, 1865. [in Russian].

Qaidarov Á.T., Ómirbekov B.E., Akhtamberdiyeva Z.T. Syrǵa toly túr men tús. – Almaty: Qazaqstan, 1986. – 92 p. [in Kazakh].

Qashqari M. Túrkı tiliniń sózdigi (Diuanı luǵat-at-túrik). III tomдық shyǵarmalar zhinaǵy. – Almaty: Khant., 1997. 600 p. [in Kazakh].

Laylanbekova R.T. Túr-tús komponentti kúrdeli atalymdardyń tanymdyq sıpaty (syn esim + zat esim úlgisi boıynsha): fil. ǵyl. kand.... avtoref.: qorǵaldy. – Almaty, 2010. [in Kazakh].

Vezhbitskaya A. Yazyk. Kultura. Poznanie. – Moscow: Nauka, 1996. – 421 p. [in Russian].

Ýalikhanov Sh. Kóp tomдық shyǵarmalar zhinaǵı. 4 t. – Almaty: Tolagay Group, 2010. – 496 p. [in Kazakh].

**Ж.М. Пансат<sup>a\*</sup>**

E-mail: 94\_jansaya@mail.ru. \*Байланыс үшін автор: 94\_jansaya@mail.ru

**Г.Б. Мамаева<sup>b</sup>**

E-mail: gulnar.mamaeva@mail.ru

**Е. Алкая<sup>c</sup>**

E-mail: ealkaya16@gmail.com

<sup>a</sup> М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,  
Шымкент, Қазақстан Республикасы

<sup>b</sup> Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,  
Астана, Қазақстан Республикасы

<sup>c</sup> Фырат университеті, Елязыг, Түркия

## **ҚАЗАҚ ХАЛҚЫ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ «КӨК» СӨЗІНІҢ ТАНЫМДЫҚ МӘНІ**

**Аннотация.** Мақалада түстердің символдық мәні мен қызметі қарастырылды. Түс ұғымын ашатын сөздерге когнитивтік және лингвомәдени талдау жасау арқылы ұлттық-мәдени ерекшеліктерін, дүниенің тілдік бейнесінің ұлттық санадағы үлгісін анықтаудың маңызы зор. Түс атауларының ауқымдылығы олардың тура мағынада ғана емес, астарлы мағынада да жұмсалудан болса керек. Түрлі халықтар мен ұлттардың өз танымында түсініп, өз тілінде аталып кеткен түстердің гео-символдық, космогониялық мағынасы барлық халықтарда бірдей бола бермейді. Түркі тілдес халықтар өздерін «көктүрік» деп атады. Тұлға жағынан дамып, мағына жағынан толықтырып отыратын кез келген сөз сияқты түс атаулары да әр тілдің ұзақ уақыт бойы дамуының жемісі. Бұл мақалада біз «көк» сөзінің концептуализациясын зерттеп, семантикалық өрістерін ажыратып, «көк» ұғымының қазақ тіліндегі мағынасын анықтаймыз. Халықтың тұрмысы мен танымындағы

дүние жадында сақталып, тілінде ғана көрініс табады. Тіл арқылы халықтың тарихын, салт-дәстүрін, мінезін, менталитетін, мәдениетін танимыз. Халықтың дүниетанымы негізінде қалыптасқан мәдениеттің құпия сырлары тілдегі символ сөздерде сақталған. Қазақ халқының ұлттық танымында қалыптасқан әрбір түр-түстік символдар халықтың рухани-материалдық мәдениетінен де, салтынан да орын алады.

**Тірек сөздер:** тіл, түркі, таным, көк бөрі, когнитивтік лингвистика, қазақ тілі, мәдениет, түс, көк.

**Сілтеме жасау үшін:** Пансат Ж.М., Мамаева Г.Б., Алкая Е. Қазақ халқы мәдениетіндегі «көк» сөзінің танымдық мәні // *Philological Sciences Journal*. – 2023. – Vol.1. – №1. – 43-57 бб. DOI <https://doi.org/10.52081/PhSJ.2023.v01.i1.004>

**Ж.М. Пансат<sup>a\*</sup>**

E-mail: 94\_jansaya@mail.ru. \*Автор для корреспонденции: 94\_jansaya@mail.ru

**Г.Б. Мамаева<sup>b</sup>**

E-mail: gulnar.mamaeva@mail.ru

**Е. Алкая<sup>c</sup>**

E-mail: ealkaya16@gmail.com

<sup>a</sup> Южно-Казахстанский университет имени М.Ауезова,  
Шымкент, Республика Казахстан

<sup>b</sup> Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,  
Астана, Республика Казахстан

<sup>c</sup> Университет Фират, Елязыг, Турция

## КОГНИТИВНОЕ ЗНАЧЕНИЕ СЛОВА "КӨК" В КУЛЬТУРЕ КАЗАХСКОГО НАРОДА

**Аннотация.** В статье обсуждается символическое значение и функции цветов. Важно выявить национально-культурные особенности, модель языковой картины мира в национальном сознании через когнитивный и лингвокультурологический анализ слов, раскрывающих концепт цвета. Широкий спектр названий цветов, вероятно, связан с тем, что они употребляются не только в прямом, но и в переносном смысле. Геосимволическое, космогоническое значение цветов, которые разные народы и нации понимают в своих знаниях и называют на своем языке, неодинаково у всех народов. Выделились и тюркоязычные народы, некоторые из которых называли себя «көктүрік». Как и любое слово, развивающееся в плане личности и дополняющее по смыслу, названия цветов являются результатом длительного развития каждого языка. В данной статье мы изучаем концептуализацию слова «көк», выделяем семантические поля и определяем значение понятия «көк» в казахском языке. Мир в быте и познании народа сохраняется в памяти и отражается только в языке. Через язык мы узнаем историю, традиции, характер, менталитет, культуру народа. В словах-символах языка хранятся сокровенные тайны культуры, сформированные на основе мировоззрения народа. Каждая цветовая символика, сформированная в национальном познании казахского народа, имеет место как в духовно-материальной культуре, так и в обрядах народа.

**Ключевые слова:** когнитивная лингвистика, казахский язык, тюрк, культура, көкбөрі, цвет, көк.

**Для цитирования:** Пансат Ж.М., Мамаева Г.Б., Алкая Е. Когнитивное значение слова «көк» в культуре казахского народа // *Philological Sciences Journal*. – 2023. – Vol.1. – №1. – С. 43-57. DOI <https://doi.org/10.52081/PhSJ.2023.v01.i1.004>

### **Information about authors**

*Pansat Zhansaya Mussilkhanovna*, 2st year doctoral student of Philology "8D02310", M.Auezov South Kazakhstan University, Tauke khan str, 5, Shymkent, Republic of Kazakhstan.  
ORCID: 0000-0003-3380-8017

*Mamayeva Gulnar Beisenkyzy*, Candidate of Philological Science, Associate Professor of L.N.Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str, 2, Astana, Republic of Kazakhstan.  
ORCID: 0000-0003-3405-6718

*Ercan Alkaya*, Doctor of Philological Science, Professor, Firat University, 23199 Elazig Merkezi, Elazig, Turkiye.  
ORCID: 0000-0003-3405-6718

### **Авторлар туралы мәлімет**

*Пансат Жансая Мусилхановна*, «8D02310-Филология» мамандығының 2 курс докторанты, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Тәуке хан к., 5, Шымкент, Қазақстан Республикасы.  
ORCID: 0000-0003-3380-8017

*Мамаева Гүлнар Бейсенқызы*, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ.Сәтбаев к., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.  
ORCID: 0000-0003-3405-6718

*Еркан Алкая*, филология ғылымдарының докторы, профессор, Фырат университеті, 23119, Елязыг Меркезі, Елязыг, Түркия.  
ORCID: 0000-0002-9618-5614

### **Сведения об авторах**

*Пансат Жансая Мусилхановна*, докторант 2 курса по специальности «8D02310-Филология», Южно-Казахстанский университет имени М.Ауезова, ул. Тауке хана, 5, Шымкент, Республика Казахстан.  
ORCID: 0000-0003-3380-8017

*Мамаева Гүлнар Бейсенқызы*, кандидат филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, ул. К.Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.  
ORCID: 0000-0003-3405-6718

*Еркан Алкая*, доктор филологических наук, профессор, Университет Фират, 23199, Елязыг Меркез, Елязыг, Турецкая Республика.  
ORCID: 0000-0003-3405-6718

*Мақала редакцияға 28.01.2023 ж. келіп түсті; 9.02.2023 ж. рецензиядан кейін мақұлданды; 25.03.2023 ж. баспаға қабылданды.*

*Статья поступила в редакцию 28.01.2023 г.; одобрена после рецензирования 9.02.2023 г.; принята к публикации 25.03.2023 г.*

*The article was submitted on 28.01.2023; approved after reviewing on 9.02.2023; accepted for publication on 25.03.2023.*

XFTAP 19.41.09

DOI <https://doi.org/10.52081/PhSJ.2023.v01.i1.005>

**Ә.Т.Тәубеева<sup>а\*</sup>**

E-mail: [aliya.1981@mail.ru](mailto:aliya.1981@mail.ru), \*Байланыс үшін автор: [aliya.1981@mail.ru](mailto:aliya.1981@mail.ru).

**Н.Ж. Егизбаева<sup>б</sup>**

E-mail: [nazyken@mail.ru](mailto:nazyken@mail.ru)

<sup>а,б</sup> Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,  
Алматы, Қазақстан Республикасы

## **ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕ ЕТІСТЕРДІҢ ФУНКЦИОНАЛДЫ ҰҚСАСТЫҚТАРЫ МЕН АЙЫРМАШЫЛЫҚТАРЫ**

### **Аннотация**

Мақалада қазақ және ағылшын тілдерінің функционалды грамматикасының маңыздылығын қарастырған лингвист-ғалымдардың ойларын негізге ала отырып, қазақ тіліндегі етіс категорияларының ерекшеліктері сипатталады. Ахмет Байтұрсынұлы ұсынған етістің он түрі ағылшын тіліндегі етіс түрлерімен салғастыра отырып, олардың функционалдылығы мысалдар беру арқылы толық талданады. Қазақ тіліндегі етіс категориялары ағылшын тіліндегі етістермен салғастырылып, мағыналары ашылған кезде, екі тілде қолданып жүрген етістердің ұқсастықтары мен айырмашылықтары айқындалады. Етістердің әрбірі функционалды категориялар таксис, аспектуалды, модальдылық түрлерінің сипаттамалары Ахмет Байтұрсынұлы жазған мысалдарының бірі алынып талдану арқылы анықталып, сөйлем ішінде өзіндік мән мағынаға ие болатыны қарастырылады. Зерттеу әдістерін қарастыру барысында да тілді зерттеудегі тиімді әдістерді ұсынған Ахмет Байтұрсынұлының еңбектерінде жазылған әдіс түрлері арқылы қарастырылып, етістерді зерттеуде сол ұсынылған әдістер таныстырылады. Мақалада қазақ тіліндегі етістерді өздерінің жалғанатын жұрнақтары арқылы сипаттап, мысалдар берілетін болса, ал ағылшын тілінде кездесетін (етіс түрлері) Active және Passive Voice-қа сипаттама берілуімен қатар, Passive Voice-ті шақтарға бөліп қарастырып, жіктеп ұсынылатын болады. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі етістерді салғастырып қарастыру барысында тек Қазақстандық ғалымдардың ғана зерттемелері емес, соннымен қатар Ресейлік ғалымдардың да көзқарастары ескерілетін болады.

### **Тірек сөздер:**

функционалды грамматика, категория, етіс, салыстырмалы әдіс, таксис, аспектуалдылық, модальдылық

### **Сілтеме жасау үшін:**

Тәубеева Ә.Т., Егизбаева Н.Ж. Қазақ және ағылшын тілдерінде етістердің функционалды ұқсастықтары мен айырмашылықтары // Philological Sciences Journal. – 2023. – Vol.1. – №1. – 58-72 бб. DOI <https://doi.org/10.52081/PhSJ.2023.v01.i1.005>

### **Кіріспе**

«Қазақ тілінің функционалды грамматикасы» оқу құралына сілтеме жасай отырып, қазақстандық филолог ғалымның «ғылымда кез келген ғылым – ілімнің жаңа міндеттерін

шешу үшін оны даярлау мен құрылымын реттейтін әдіснамасы болады [Әлкебаева, 2013: 6]» деген тұжырымын зерттеме мақала жұмыстың негізі ете отырып, қазақ тілінің етіс категорияларын зерттеп, олардың функционалды-семантикалық ерекшеліктерін ағылшын тіліндегі етістермен салғастыра отырып қарастыруды жөн көрдік. ҚазҰУ филолог ғалымы Д.А. Әлкебаеваның «функционалды грамматиканың ұғымдары мен категориялары – философиялық-онтологиялық негіздеріне қатысты [Әлкебаева, 2013: 6]» деген ойын арқау етіп, функционалды грамматиканың қалыптасып жасалу жолдары философиялық ұғымдардың мағыналарының негізінде екенін көруге болады.

Тіл зерттеуші ғалымдардың зерттемелері философиялық көзқарастан алшақтанбаған күйде функционалды грамматиканың мәніне зер сала зерттеме жүргізгендерін анықтай отырып, функционалды грамматиканың концепциясы сөйлеушінің қазақ тілінде қолданатын тіл бірліктерін тар мағынадағы тұйықталған айналым түрінде емес, басқа деңгейлік тіл бірліктерімен қатынас арқылы байланысқа түсетінін көреміз. Осыдан келе, тіл ғалымдардың айтып көрсеткен «функционалды грамматикасы» онтология ғылымындағы болмыс ұғымының мәнін ашуы керек. Яғни, болмыс дегеніміз ол адамзат санасында қалыптасатын бейне. Аталмыш бейне адамзат санасында өзін қоршаған ортаны танып білген кезінде және оны басқа адамға хабарлау барысында санадағы бейнені сөздердің көмегімен бір жүйеге салып жеткізу арқылы грамматиканың функционалдылығының қалыптасқанын байқауға болады. Бір жүйеде құрылған және функционалдық тәсілдердің өзара байланысы, зерттелетін объектінің мәні – ғылыми білімнің дамуының ішкі логикасында көрінеді [Бондарко, 2001: 16]. Қазақ немесе ағылшын тіл ғалымдары санадағы болмысты тілмен жеткізу барысында, грамматика саласындағы етістердің функционалдылығына қарай, олардың қай категорияларын қолдану тиімдірек деген идеяны көп талқылағандықтарын ғылыми еңбектерінен байқаймыз.

### **Тақырыптың зерттелу дәрежесі**

Ғылыми мәтіндерді жазу барысында немесе ауыз-екі тілді сөйлеу аясында етістердің қай түрі көбіне қолданысқа түсетінін анықтайық. Зерттеме жұмыстарында осы уақытқа дейін де ырықты етіс немесе ырықсыз етістің қайсысын сөйлем ішінде қолдану керек деген мәселені тіл білімінің ғалым-зерттеушілері көп жылдар бойы талқылап келеді. Мәселен, 1990 жылдары кейбір ғылыми журналдарда ғалымдар ырықсыз етістің қолданысының ғылыми дәлелдемелер жүргізу барысында қолайлы екендігін мақұлдады, себебі ырықсыз етісті қолдану арқылы зерттеушілерге өз жұмыстарының жасалғанын, жасалып жатқанын немесе келешекте жасалынатынын жеткізіп ақпарат беруге ыңғайлы екендігін атап өткен. Дегенмен, жылдар өте келе көзқарастар да өзгерістерге түсіп, ғылыми журналдарда қазір ырықты етісті де пайдалануды ұсынады.

Тіл ғылымында функционалдық грамматикалық жүйе философиялық принциппен қамтылған. Функционалды грамматиканың қалыптасуына шетелдік ғалымдардың Н.А. Слюсарев, Г.А. Золотова т.б. еңбектері көп сіңген. Осындай тіл саласындағы ірі ғалымдардың бірі ресейлік лингвист, филология ғылымдарының профессоры А.В. Бондарко болса, қазақ тілінің грамматикалық бірліктердің қолданылу ерекшелігіне ерекше мән беріп, олардың тілдегі қолданысына баса назар аударған отандық қазақ ғалымдары А. Байтұрсынов, Т. Шонанов, Қ. Жұбанов ғалымдардың да ерен еңбек сіңіргендерін атап кетуіміз керек. Көптеген ғалымдар өз зерттемелерінің нәтижесінде функционалды грамматиканың негізгі нысаны функционалды-семантикалық өріс екенін атаған. Алайда, функционалдық грамматиканың өзіндік теориясын А.В. Бондарко дамытты деуге негіз бар. Себебі А.В. Бондарко бұл теорияның қалыптасуына үлкен зерттемелер жасай отырып, өріс теориясын қарастырған және өз ғылыми концепциясында функционалды-семантикалық өріс деп тілдік бірліктердің семантикалық функцияның ортақтығы негізінде бірігеді деген сипаттамасын берген.

Тіл ғылымындағы сөйлемдегі сөздердің логикалық байланысы тек формальді логиканың заңы бойынша ғана қарастырылып келгендіктен, тілдің сыртқы тұлға мен ойлау жүйесі және ішкі мазмұн қайшылықтары мүлде айтылмаушы еді, сондықтан қазақ ғалымдары тілдің көп функционалдығы адамдық фактордың логикасымен, танымдық білімі арқылы қарастыруды назарға алғандығы функционалды грамматиканы қалыптастырудың алғышарттары болып саналады [Әлкебаева, 2013: 22]. Етіс етістіктен туындаған категория болғандықтан, сөйлемдегі функционалды грамматиканы жандандырып, сөйлем ішінде басқа сөз таптарымен тығыз байланыста болып, грамматикалық үйлесімнің мәнін ашуда маңызы бар. Етіс өз сипатын сөйлем ішінде басқа тілдік бірліктермен байланыса отырып қолданысқа түскен уақытта ғана толығымен аша алады. Етістердің қай категориясы болмасын әрбірі іс-әрекетті жасаушыға, яғни іс иесінің жасалатын іске қатысын білдіретін етістіктің түрі.

### Талдау

Қазақ тілінде кездесетін етіс түрлерін функционалды бағытта зерттеуде функционалды-семантикалық өрістердің кейбір категорияларына салып қарастыруды төменде тілге тиек етейік.

Қазақ тіліндегі етістердің функционалдылығын қарастыру барысында, ең бірінші кезекте ғалым А. Байтұрсынұлы өзі сара жолмен ұсынып берген етіс категорияларына берілген сипаттамаларды атап өтсек, олар мынадай он түрге бөлінеді: 1) Сабақты етіс. 2) Салт етіс. 3) Ортақ етіс. 4) Өздік етіс. 5) Өзгелік етіс. 6) Беделді етіс. 7) Ырықсыз етіс. 8) Шағыс етіс. 9) Дүркінді етіс. 10) Өсіңкі етіс [Байтұрсынұлы, 2009: 82]. Бұлар ағылшын тіліндегі етістермен салғастыра отырып зерттелетіндіктен, екі тілдегі етістердің функционалдылығында аздаған ұқсастықтар кездеседі және олар мақала ішінде өз кезегінде сипатталып отырады.

**Сабақты етіс** дегеніміз еткен іске бір нәрсе сабақтаулы болса, мәселен: хат жаздым, шөп шаптым, қармақ салдым дегенде: жаздым, шаптым, салдым – істер. «хат жаздым» дегенде «жазу» ісіне «хат» сабақталып тұр. «Шөп салдым» дегенде «шабу» ісіне «шөп» сабақталып тұр. «Қармақ салдым» дегенде «салу» ісіне «қармақ» сабақталып тұр. «Жаздым», «шаптым», «салдым» деген сияқты, нәрсе сабақталатын істі көрсететін сөздерді сабақты етіс дейміз [Байтұрсынұлы, 2009: 82]. Қазақ тіліндегі сабақты етіс ағылшын тіліндегі қарапайым ырықты етіс «active voice» түрінде кездеседі, яғни субъект істі өзі жасағанын, жасап жатқанын немесе жасайтынын білдіреді, мәселен: «Хат жаздым» сөйлемі ағылшын тілінде өткен шақты білдіретін және бұрыс етістік формасында келетін түрде «I wrote a letter» деп аударылады. Демек, қазақ тіліндегі «сабақты етіс» ағылшын тілінде ырықты етіс түрі.

**Салт етіс** – еткен іске сабақталып, байланып тұрған ешнәрсе болмаса, мәселен: «мен жүрмін», «сен тұрсың», «ол отыр». «Менің жүргеніме», «сенің тұрғаныңа», «оның отырғанына» сабақталып тұрған ешнәрсе жоқ. «Ержан күлді», «Нұрман жылады», «күлгеніне», «жылағанына» ешнәрсе сабақталып тұрған жоқ. «Жүрмін», «тұрсын», «отыр», «күлді», «жылады», «жүгірді» деген сияқты сабақсыз істі көрсететін сөздерді салт етіс дейміз [Байтұрсынұлы, 2009: 83]. Бұл салт етіс категориясы да ағылшын тіліндегі ырықсыз етіс категориясының ма, ынасында болып қала береді, тек шақтарға байланысты етістіктердің ғана формасына өзгерістер енеді.

**Ортақ етіс** – іс жеке істелмесе, мәселен: «бала жарысты», «жау соғысты», «балуан күресті». Бала жалғыз жарысуға болмайды, біреумен жарысады. Жау өзімен өзі соғыспайды, біреумен соғысады. Балуан өзімен күреспейді, біреумен күреседі. Осындай жеке істелмейтін, екі жақтап істейтін істерді көрсететін сөздерді ортақ етіс дейміз [Байтұрсынұлы, 2009: 83]. Бұл етіс категориясында да ағылшын тіліндегі етістің функционалдылығы ырықты категориясындағы іс-әрекеті білдіретін етістіктер түрінде қолданыла береді, тек тілдік айырмашылығы ретінде істі ортақ етіп көрсеткендіктен

«with» предлогы арқылы істің ортақтасқандығын көрсетеміз. Яғни, «-мен», «-пен» жалғауларының мағынасын беретін «with» предлогымен беріліп, сөйлемнің мағынасы толық ашылып тұруы керек. Мысалы, бала жарысты – The boy raced with ....

**Өздік етіс** – істеуі басқаға істерлік ісін өзіне істесе, мәселен: «мен жуындым», «сен тарандың», «ол мақтанды». «Жудым» десе басқаны жуған болар еді, «жуындым» дегенде өзін жуған болады, яғни істі басқаға емес, өзіне істеген болады [Байтұрсынұлы, 2009: 83]. Бұл етіс категориясы да ағылшын тіліндегі баламасында еш өзгеріссіз ырықты етіс күйінде қолданылады. «Мен жуындым – I had a bath»

**Өзгелік етіс** – біреудің ісіне себепкер болуды, мәселен: «атты жүргізді», «қойды өргізді», «түйені тұрғызды» дегенде аттың жүруіне, қойдың өруіне, түйенің тұруына себепкер болғанын көрсетеді. Олар өздігінен істесе «ат жүрді», «қой өрді», «түйе тұрды» болар еді. «Жүргіздім», «өргіздім», «тұрғыздым» деген сияқты біреудің ісіне себепкер істі көрсететін сөздерді өзгелік етіс дейміз [Байтұрсынұлы, 2009: 84]. Етістің бұл категориясы ағылшын тіліндегі «have smth V3/ed» құрылымының түрі қазақ тіліндегі өзгелік етістің қолданылуындағы формаларынан ерекшелігі болса да, олардың сөйлем ішіндегі функционалдық мағыналас жағынан аудармасы ұқсас келеді. Ағылшын тіліндегі етістің бұл түрі іс-әрекетті субъектің өзі емес, істі өзге адам арқылы жасату кезінде қолданылады. Мәселен, «Мен шашымды айына бір рет кестіртемін» сөйлемінде етістік өзгелік етістің – *тір, -т* жұрнақтары арқылы жасалып, мағыналық тұлғасы жағынан іс-әрекетті өзі емес, өзге адамға жасату арқылы немесе істің жасалатыны көрсетілген болса, ағылшын тіліне аталмыш сөйлемнің аудармасындағы мағына да тура қайталанатын, яғни «I have my hair cut once a month» сөйлеміндегі етістік ырықсыз етісте қолданылып тұр және мағынасы да істі автордың өзі емес, өзге адамға жасататыны хабарланады және осы сөйлем ағылшын тілінде тура осы өзгелік мағынасын жоғалтпай қолданылып аударылады. «I have my hair cut once a month»- бұл сөйлемнің мағынасы «шашымды өзім кеспеймін, басқа адамға кестіртемін» дегенді меңзейді. Демек, бұл жерде іс өзге адам арқылы жасалатын болғандықтан ағылшын тілінде бұл етіс түрі функционалдылығы жағынан ырықсыз етіске жатады.

Жалпы алғанда, ырықты етіс және ырықсыз етісті таңдаудың қатаң ережесі болмаса да, жоғарыдағы мысалдарға қарап, негізінен не нәрсеге және қаншалықты баса назар аудару керек екенін түсінуге болады. Осыларды ескере отырып, ырықсыз етісті «әдістер мен нәтижелер» бөлімдерінде көбірек қолданылады деп айтуға болады, бірақ оқылатын қолжазбаны жасау үшін екі етістің де қолданылуы маңызды.

**Беделді етіс** – істі біреу арқылы істеуі. Мәселен: «хат жаздырды», «өлең айттырды», «үй салдырды». «жаздырды», «айттырды», «салдырды» дегенде бәрі біреу арқылы істеген іс болады [Байтұрсынұлы, 2009: 84]. Мағынасына қарай бұл етіс категориясы өзгелік етіске ұқсаса да, ағылшын тілімен салғастырған кезде ырықты етіс түрінде баламаланады, алайда, сәл өзгеріс «make=made» сөздері арқылы жасалынуында. «make=made» сөзі «мәжбүрлеу, күш салу» сырттан беделді күштің ықпалындағы мағынаны береді. Мысалы, «хат жаздырды» сөйлемінде хат жаздырушы сырттан беделді әрекетшінің ықпалымен жасалатынын көріп тұрмыз, сондықтан ағылшын тіліндегі сөйлемде іс-әрекетті білдіретін етістік ырықты күйде тұрса да, сырттан ықпал етушіні білдіру үшін «make=made» етістіктері арқылы баяндаймыз. Сонымен, «хат жаздырды» - «Someone made him write a letter.».

**Ырықсыз етіс** дегеніміз істелу ырықсыз етісіден басқада болған істі айтқанда. Мәселен: «ат жегілді», «қозы сойылды» дегенде ат ырықсыз жегіліп тұр, қой ырықсыз сойылып тұр. «Жегілді», «сойылды» сөздері ырықсыз етіс [Байтұрсынұлы, 2009: 84]. Бұл етістің түрі де ағылшын тілінде ырықсыз етіс «passive voice» деген түрінде аударылады да «to be V3/ed» формуласымен іске асады. Яғни, ағылшын тілінде сөйлемдердің шақтары ырықсыз түрінде келетін болса, берілген формулаға негізделіп, әр шақтың көмекші етістіктерімен байланыса отырып жасалынады. Жалпы алғанда, ағылшын тіліндегі етістің түрлері «ырықты етіс» және «ырықсыз етіс» деп екіге бөлініп қарастырылады. Ырықсыздың ырықтыдан айырмашылығын түсіндіретін болсақ: сөйлеуші әңгімелеп

тұрған қандай да бір әрекетті орындайтын субъект (іс-әрекетші) белгісіз болса немесе іс-әрекетті жасаушы адамға қызығушылығымыз болмай, назар аудармай, іс-әрекеттің іске асатынын ғана хабарлайтын болсақ, ырықсыз етісті қолданамыз. Ағылшын тілінде «ырықты етіс»-тің жасалу жолы қазақ тіліндегі іс-әрекетті орындаушысы бар жәй хабарлы сөйлем мысал бола алады. Мысалы: «*Мұғалім ырықсыз етісті түсіндірді*» сөйлемі ағылшын тілінде сөйлемнің құрамында тұрлаулы және тұрлаусыз мүшелері қамтылған толыққанды толық сөйлем «*Teacher explained Passive Voice*» түрінде келеді. Бұл сөйлемді талқыласақ: «*кім? – Teacher, не істеді?- explained, нені?- Passive Voice*». Алайда, ағылшын тілінде ырықсыз етістің жасалу жолы жоғарыда айтып кеткендей, белгілі бір формула «to be + V3/ed» арқылы және бұл формула іс-әрекеттің орын алған уақытына қарай 10 шақта қолданысқа түсе алады.

Мысалы:

Ағылшын тіліндегі ырықсыз етістің 10 шағын алып қысқаша жасалу түрін көрсетсек:

(Жәй осы шақ) *Present Simple Passive: am/is/are V3/ed*

(Созылыңқы осы шақ) *Present Continuous Passive: am/is/are being V3/ed*

(Аяқталған осы шақ) *Present Perfect Passive: have/ has been V3/ed*

(Өткен шақ) *Past Simple Passive: was/were V3/ed*

(Сөзылыңқы өткен шақ) *Past Continuous Passive: was/were being V3/ed*

(Аяқталған өткен шақ) *Past Perfect Passive: had been V3/ed*

(Келер шақ) *Future Simple Passive: will be V3/ed*

(Аяқталған келер шақ) *Future Perfect Passive: will have been V3/ed*

(Өткен шақтағы келер шақ) *Future-in-the Past Passive: would be V3/ed*

(Аяқталған өткен шақтағы келер шақ) *Future -in-the Past Perfect Passive: would have been V3/ed* және модальді етістіктермен қолданылады «*can be V3/ed, could be V3/ed, must be V3/ed*» [Carter, McCarthy, 2011a: 796].

Жоғарыда көрсетілген ағылшын тіліндегі ырықсыз етіс формаларын төменде берілетін жаттығудағы сөйлемдердің кейбірін ғана қымсақартып алып, қазақ тіліне аударып салыстырып, мағыналарының ұқсастықтары мен функционалдылығын анықтасақ, ол төмендегідей көрсеткіш береді.

Passive. Fill in each gap to make a passive sentence using the verb in brackets.

1. Portuguese is spoken in Brazil [Carter, McCarthy, 2011b: 89]. Жәй осы шақта, етістігі жекеше түрде қолданылып, «*Бразилияда португал тілінде сөйлеседі*» деген аудармада көріп тұрғанымыздай, екі тілде де ырықсыз етістегі сөйлемдегі іс-әрекет жасаушы субъектіні көрсетпейміз де істің процессте екенін ғана жеткіземіз.

2. The laptops are manufactured in Taiwan [Carter, McCarthy, 2011b: 89]. Жәй осы шақта, етістігі көпше түрде қолданылып, «*Анна Каренина Толстойдың шығармасы*» деп дәлме-дәл, сөзбе-сөз аударылмай, істің ырықсыз мағынасын көрсетіп, қазақ тіліне тән, лайықты айтылу заңдылығына сүйене отырып аударылады.

Ұсынылған сөйлемдер тек ырықсыз етістің мағынасын береді. Алайда, қазақ тілінде кездесетін етістің төмендегі түрлері, ағылшын тіліндегі ырықты етістердің функционалдылығының қызметімен сәйкес келеді.

**Шағыс етіс ортақ істі** істеуге себепкер болуды көрсетеді. Мәселен: «балаларды күрестірдім», «елді табыстырдым». «Күрестірдім» дегенде күресулеріне мен себепкер болғанмын, «табыстырдым» дегенде табысуларына мен себепкер болғанмын. «Күрестірдім», «табыстырдым» шағыс етістер [Байтұрсынұлы, 2009: 84]. Шағысетіс қазіргі грамматика ережелеріне сай ортақ етіс категориясымен біріктірілгендіктен, ағылшын тіліндегі ортақ етіске жоғарыда берілген сипаттама осы шағыс етіске де ортақ деп санаймыз.

**Дүркінді етіс** деп қайта-қайта істелетін істі айтқанда, мәселен: «мылтық атқылады», «қолынан жұлқылады». «Атқылады», «жұлқылады» деген сөздер істің бір рет емес, бірнеше рет істелгенін көрсетеді. «Атқылады», «жұлқылады» дүркінді етістер [Байтұрсынұлы, 2009: 85]. Бұл етістің түрі ағылшын тілінде бой көрсете қоймаса

да, қазақ тіліндегі етістің мағынасына қарай ырықты етіс түрінде қолданатынын анықтауға болады және іс-әрекеттің дүркінді екенін көрсету үшін «again and again, repeatedly, continuously» деген сияқты сөздер арқылы көрсетуге болады. Мысалы, «мылтық атқыладым» дегенді «I shot again and again» деп істің дүркінді екенін баяндай аламыз.

**Өсіңкі етіс** деп күшейген істі білдіреді, мәселен: «ат жүріңкіреді», «бала ұйықтаңқырады». «Жүріңкіреді» дегенде жүру күшейгені көрінеді, «ұйықтаңқырады» дегенде ұйқы күшейгені көрінеді. «Жүріңкіреді», «ұйықтаңқырады» өсіңкі етістер [Байтұрсынұлы, 2009: 85]. Бұл етістің түрі де ағылшын тіліде ырықты етіс категориясында келіп «step by step, continuously» деген тіркес арқылы істің өсіңкі ретте болып жатқанын көрсетуге болады. Мысалы, «ат жүріңкіреді» «The horse is moving continuously». Бұл сөйлем тура мағынасында аударылуды қажет етпегендіктен, аттың іс-әрекетінің жалғасуын, өсіңкі екендігін осылай көрсетуге болады.

Қазіргі таңда қазақ тілінің грамматикасына зерттеу жұмыстары жүргізілу нәтижесінде тіл білімі ғылымы орасан зор жетістіктерге қол жеткізіп келеді. Қазақ тілін әрі қарай зерттеуге мүмкіндіктер ұсынылып, тілдің қыр-сырын дамытуға жағдайлар жасалуда. Солардың бірі тілді зерттеудегі әдіс-тәсілдерге сүйене отырып функционалдылығын анықтау. Функционалды грамматика тілдік жүйе мен оның элементтерінің қалай, не үшін қызмет ететіндігін айқындауды мақсат етеді; тілдік бірліктердің сөйлеудегі қолданыс әлеуетін оны жүзеге асыратын ортамен байланыста қарастырады; әр түрлі тіл деңгейі бірліктерінің қызметі жағынан өзара байланысы мен өзара әрекеттестігі бір мағыналық тұтас жүйе бойынша айқындалады [Әлкебаева, 2013: 35]. Жалпы функционалды грамматиканың ұғымдары мен категориялары шартты түрде былай топтастырылады:

1. Субъектілік ұғымы
2. Поссесивтілік ұғымдары
3. Сын-сапа ұғымдары
4. Сан-мөлшер ұғымдары
5. Предикативтілік категориясы
6. Модальдылық категориясы
7. Аспектуалдылық категориясы
8. Каузалдылық категориясы
9. Таксис категориясы
10. Темпоралдылық категориясы
11. Локалдылық категориясы
12. Пысықтауыштық категориясы
13. Етіс категориясы т.б. [Әлкебаева, 2013: 37-38].

**А. Байтұрсынұлының зерттеу әдістері.** А. Байтұрсынұлы сол кездегі тіл білімінде пайдаланатын негізгі зерттеу әдістерінің барлығын қолданған. Нақты айтсақ, олар мыналар:

1. Жағрафиялық әдіс
2. Интегралдық әдіс
3. Статистикалық әдіс
4. Лингвистикалық баяндау әдісі
5. Минималды жұпрат әдісі (минижұптар әдісі)
6. Салыстырмалық әдіс
7. Салыстырмалы-тарихи әдіс
8. Структуралық (құрылымдық) әдіс
9. Эксперитенталдық әдіс.

Тілдік зерттеу әдістерінің ғалымның зерттемелерінде қолданылу жиілігі, қолдану деңгейінің тереңдігі, ауқымдылығы мен жан-жақтылығы бірдей емес.

А. Байтұрсынұлының тілдік мұрасында жан-жақты және жиі қолданған ғылыми зерттеу әдістері мыналар:

1. Лингвистикалық баяндау әдісі
2. Салыстырмалы әдіс
3. Минималды жұптар әдісі.

Осы үш лингвистикалық зерттеу әдісі А. Байтұрсынұлының барлық еңбектерінде қолданылған, сол себептен бірінші қатардағы, яғни негізгі әдістер болып табылады.

Ғалым туындыларында маңызы жағынан, екінші қатарда тұрған, бірақ кең қолданылған тіл зерттеу әдістері мыналар:

1. Статистикалық әдіс
2. Жағрафиялық әдіс
3. Эксперименталдық әдіс.

Өзі ұсынған әдістерді А. Байтұрсынұлы барлық зерттеулерінде қолданбаған. Бұлардың пайдалануы ғылыми жұмыстың бағытына, зерттеліп жатқан тіл материалының қасиетіне, ерекшелігіне байланысты болған. Сол себептен бұл тілдік зерттеу әдістерінің қолдану жиілігі төмендеу, бірақ интенсивтігі жоғары.

Үшінші қатарда тұрған зерттеу әдістерін ғалым сирек қолданған. Оның себебі бұл зерттеу әдістерінің қолданылу ерекшелігінде және ағартушының лингвистикалық, лингводидактикалық ғылыми ізденістерінің мақсаты мен мәнінде. Бұл топқа жататын лингвистикалық әдістер:

1. Интегралдық әдіс
  2. Салыстырмалы-тарихи әдіс
  3. Структуралық (құрылымдық) әдіс [Ұлы дала тұлғалары, 2013: 127]
- Салыстырмалы әдіс.

А. Байтұрсынұлы бұл тіл зерттеу әдісін жиі қолданады. Қазақ тілінің материалы татар, ноғай, башқұрт, қырғыз, өзбек, орыс, ағылшын және тағы басқа тілдердің фактілерімен салыстырылады [Ұлы дала тұлғалары, 2013: 129]. Лингвистикада салыстырмалы әдіс – кезең-кезеңмен талдау жасау арқылы тілдердің дамуын зерттеу әдісі болып табылады. Көптеген тілдердің шығу тектерімен салыстыра отырып зерттеледі. Салыстырмалы әдісті ішкі қайта құру әдісімен салыстыруға болады, себебі әр бір жеке тілдің ішкі дамуы сол тілді талдау негізінде айқындалады. Салыстырмалы әдіс ХІХ ғасырда дамыды. Даниялық ғалымдар Расмус Раск пен Карл Вернер және неміс ғалымы Якоб Гримм салыстырмалы әдістің дамуына ықпал еткен [7].

Статистикалық әдіс. Бұл әдісті А. Байтұрсынұлы көп жағдайда пайдаланған. Бір топ түркі тілдерінің (түрік, азербайжан, өзбек, татар, қазақ, қырғыз) лексикалық құрамындағы жат сөздердің көлемін белгілеген; тілдің сөз қорының өзгеру көлемінің және ол процестің қарқынының тездігін анықтау әрекетін жасаған; тілдің орфографиялық нормалары құбылыстарының сапалық және сандық өзгерістерін зерттеген; түркі тілдерінің көне замандағы туысқандық бірлестігінің деңгейін және олардың бүгінгі күнде алшақтап кетуінің статистикалық көрсеткіштерін анықтаған [Ұлы дала тұлғалары, 2013: 131]. Статистикалық әдіс – жаппай құбылыстарды сипаттау мен зерттеуде сандық көрініске жүгінетін ғылыми әдіс. «Статистика» сөзі италияндық *stato*–«мемлекет» сөзімен ортақ түбірге ие. Уақыт өте келе статистика жалпы бұқаралық құбылыстар туралы деректерді жинауды, өңдеуді және талдауды қамти бастады; қазір статистикалық әдістер қоғамның білімі мен өмірінің барлық салаларын қамтиды. Статистикалық әдістерге эксперименттік және теориялық принциптер кіреді. Статистика ең алдымен тәжірибеден туындайды; ол көбінесе эксперимент нәтижелерін өңдеудің жалпы әдістері туралы ғылым ретінде анықталуы бекер емес [8].

Жағрафиялық әдіс. А. Байтұрсынұлы жағрафиялық әдісті түрлі өлкелерде, мемлекеттерде тұратын қазақтардың қазақ тілін қолдану дағдысын зерттеу үшін пайдаланды. Өткізілген ғылыми зерттеулердің нәтижесіне сүйеніп, терең мағыналы,

күрделі қорытынды жасайды [Ұлы дала тұлғалары, 2013: 131]. Географиялық зерттеу әдістері дегеніміз объектілерді, құбылыстар мен процестерді зерттеу әдістер [9].

Эксперименталдық әдіс. А. Байтұрсынұлы өз заманында педагогикалық эксперимент әдістерін көп қолданған. Өткізілген эксперименттердің қорытындысын тілді оқыту және зерттеу мақсатына пайдаланған.

А. Байтұрсынұлы зерттулерінде лингвистикалық зерттеу әдістерінің түсіндірмелері берілмеген, қай әдіс қалай қолданылатындығы айтылмаған. Себебі, ғалымның еңбектерінің негізгі мақсаты әдіс-тәсілдердің қорын пайдалану жолын зерттеу емес, тілдің статикалық және динамикалық салаларында ғылыми ізденістер жасап, қазақ тілінің құрылымы мен қызметін дәлелді және объективті баяндау еді [Ұлы дала тұлғалары, 2013: 131]. Тіл біліміндегі эксперименттік әдістер – зерттеуші басқаратын және бақылайтын жағдайларда тіл фактілерін зерттеуге мүмкіндік беретін әдістер. Эксперименттік фиксация әдістері және синтаксистік құбылыстарды сипаттау 1920-1930 жылдардан бастап кеңінен қолданыла бастады. Бұл әдістің орыс тіл білімінде негізін салушылар А.М. Пешковский және Л.В. Щерба [10].

Жоғарыда ұсынылған зерттеу әдіс түрлері тілдегі ерекшеліктер мен ұқсастықтарды салыстырып зерттегенде өте тиімді деуге болады. Сондықтан, қазақ және ағылшын тілдеріндегі етістердің функционалды-семантикалық ерекшеліктерін салғастырып қарастырғанда жағрафиялық, салыстырмалы, статистикалық және эксперименттік әдістердің көмегіне сүйеніп зерттесек, етіс категорияларының қырлары әрі қарай ашыла түспек. А. Байтұрсынұлының зерттеу жұмысын жүргізуге ұсынған әдістерінің ішінен салыстырмалы әдіс түрін ғана алып, мақаланың жоғары жағында атап кеткеніміздей екі тілдегі етістердің функционалдылығын салыстырмалы әдіспен ғана зерттеп тоқталып отырмыз.

Бұл мақалада қазақ және ағылшын тілдеріндегі етістердің функционалды семантикалық ерекшеліктерін талдағанда жоғарыда атап өтілген зерттеу әдістердің салыстырмалы және жағрафиялық әдістерді қолдана отырып талдап қарастыруға тырыстық. А. Байтұрсынұлы ұсынған зерттеу әдістерінің түрлері тіл құрылымын зерттеп анықтауға тиімді екеніне сенімдіміз және алдағы уақытта зерттеу жұмысымызға міндетті түрде қолданатынымызды атап өткенді жөн көрдік.

### **Практикалық талдау. Қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымдарының негізін салушы ғалым, ағартушы.**

А. Байтұрсынұлы қазақ тіліндегі етістің он категория түрлерін ұсынғандығын жоғарыда атап өткен болатынбыз. Олар: сабақты етіс, салт етіс, беделді етіс, шығыс етіс, дүркінді етіс, өсіңкі етіс, өздік етіс, өзгелік етіс, ортақ етіс және ырықсыз етіс. Аталған етіс категорияларының қазіргі қазақ тілі оқулықтарында кездесетін түрлерін ғана қысқаша қарастыратын болсақ, олар төмендегідей:

- өздік етіс – возвратный залог;
- өзгелік етіс – понудительный залог;
- ортақ етіс – совместный залог;
- ырықсыз етіс – страдательный залог.

Баршаға белгілі бұл етістер етістікке түрлі **қосымшалардың** жалғануы арқылы мағыналары жағынан бір-бірінен өзгешеленіп, сөйлем ішінде қолданыстары жағынан да өзіндік орын алады. Мәселен, өздік етіс қимыл, іс-әрекеттің иесіне субъектіге қарай бағыттталып, сабақты етістікке -ын,-ін, -н қосымшасы қосылып жасалады: ки-ін-ді, тазала-н-ды, көр-ін-ді, шеш-ін-ді, тара-н-ды, сұра-н-ды, сұрт-ін-ді т.б.. Сонымен бірге өздік етіс көрсеткішіне құранды (күрделі) қосымша -лан,-лен, -дан,-ден, -тан,-тен, де жатқызылады: ой-лан, намыс-тан т.б. Бұл құранды қосымша сөзжасам -ла, -ле, -да, -де, -та, -те қосымшасы мен өздік етіс -н қосымшаларынан құралғанын көру қиын емес. **Өзгелік** етістің **-ғыз, -гіз, -қыз, -кіз, -дыр, -дір, -тыр, -тір, -ыр, -ір, -р, -т** және **ортақ** етістің **-ыс, -іс, -с** жұрнақтары **салт** етістікті **сабақты** етістікке айналдырады. Мысалы: **Ырықсыз**

етістің **-ыл, -іл, -л; (-ын, -ін, -н)** және өздік етістің **-ын, -ін, -н** жұрнақтары **сабақты** етістікті **салт** етістікке айналдырады.

Мысалы:

|              |               |
|--------------|---------------|
| Өздік етіс   | Мен жуындым   |
| Өзгелік етіс | Атты жүргізді |
| Ортақ етіс   | Бала жарысты  |
| Ырықсыз етіс | Ат жегілді    |

Қазақ тіліндегі етісті функционалды тұрғыдан зерттеудегі сипаттарының бірі ол басқа сөз таптары секілді сөйлем ішінде қолданысқа түсетін тілдік бірліктердің атқаратын қызметін жағдаят пен контексте бір ортақ ұғым мен категорияларға жинақталуын назарға ала отырып, бірегей заңдылықтарын айқындау. Ғалым-тілші А.В. Исаченко етістің актив пен пассив деген екі формасын белгілейді. Оның ойынша, барлық етістіктер етіс саласының қатынастығына енеді, себебі олардың әрқайсысы сабақтылық пен салттық мағынасына ие болады. Етіс категориясы етістікке тән екендігін ескере отырып, етістікке қатысты барлық лексика-грамматикалық жақтарымен байланыстыра қарастырылады. Бұндай пікірді өзінің көптеген еңбектерінде ғалым В.В. Виноградовта, грамматика мен лексиканы байланыстыра меңгерудің қажеттілігі туралы айтқан еді. Ал, белгілі тілші А.В. Бондарко етісті субъект пен объектіге қимыл-әрекеттің тілдік семантикалық қатынастығын көрсететін, функционалды-семантикалық категория ретінде қарастырады [Әлкебаева, 2013: 153]. Қазақ тіліндегі етіс түрлерінің де қолданыста субъект пен объекті арқылы жасалатыны белгілі. Етістердің қызметін функционалды грамматика ұғымдарының негізінде таксис, аспектуалдылық және модальдылық деп аталатын уақыт категориялары арқылы қарастырып, етістердің сөйлем ішіндегі қызметін анықтауға болады.

«Таксис» терминін Р.О. Якобсон 1957 жылы ғылыми айналымға ендірген болатын. «Таксис» термині грек тілінен алынған, мағынасы (taxis- тәртіп, түзілім, орналасу) тілдік категория болып саналады, іс-әрекеттің уақытпен арақатынасы туралы сипаттамаға ие болады [Әлкебаева, 2013: 122].

## Нәтижелер

Таксис терминінің етістердің сөйлем ішінде қоланылуына тигізетін септігі уақыт арақатынасына тікелей байланыстылығын көрсетеді. Бұған өздік етісті мысал ретінде келтіруге болады: *Мен таңертең тұрған кезде жуындым да, далаға шығар алдында жылы киіндім.*

Аспектуалдылық терминінің қазақ тіліндегі баламасы «сыртқы көрініс, түр, сипат» мағынасында қолданылып жүр. Аспектуалдылық термині іс- әрекеттің уақытқа қатысты түрі болса да, таксистен айырмашылығы, аспектуалдылықта әрекет тез, баяу, созылыққы, үздік-үздік, жылдам түрлерінің бірінде кездеседі. Мысал: *Орталықтан хабар келмегендіктен, оған дереу хат жазу бұғырылды.*

Модальдылық термині қазақ тіліне аударғанда шама мағынасын беретін латын сөзінен қалыптасқан. Модальдылық сөйленім мазмұнының шындыққа қатынасын және сөйлеушінің өзі беріп тұрған ақпараттың ақиқаттығына, сенімділігіне, қажеттілігіне, мүмкіндігіне, болжалдылығына т.б. өзіндік көзқарасын білдіретін функционалды-семантикалық категория [Әлкебаева, 2013: 144]. Етістің ырықсыз түрін модальдылық категория арқылы қарастыратын болсақ, оған мысал: *Таң атысымен сыйлықтар бәріне таратылуы керек.*

Профессор Д.А. Әлкебаеваның оқулығында көрсетілген жоғарыдағы терминдерді А. Байтұрсынұлының жазған мысалдарының бірі «Ат пен Есек» шығармасының үзіндісіне

талдау жасап және А. Байтұрсынұлы ұсынған етіс түрлерінің кейбір категорияларын шумақ жолдардан анықтап, талдап көрсек, ол төмендегідей көрініс береді.

«.....

Жүк ауыр, есек сасып, алақтады,

Иесі демалуға қаратпады.»

Бұл жерде иесінің іс-әрекеті бұйрықты етістің мәнін ашады.

Әл кетіп, жығыларға таянғанда,

Жалынып Атқа Есек сөз айтады:

«Ат достым, жүгім ауыр, халім бітті,

Емеспін жүре алатын енді тіпті».

Бұл шумақтағы іс-әрекет «енді» деген сөзбен сипаттала келе уақытқа, арақатынасқа байланысты болып, таксистік ұғымды білдірсе, «емеспін жүре алатын» деп модальдылық ұғымында тұрған өздік етістің қолданыста екенін көрсетеді.

Ал оған ешбір жауап қайтармады,

Ауырлап жүгін Есек қайқандайды.

Ектігіп, ішін соғып, дымы құрып,

Жүруге онан әрі жай қалмайды. Шумақтағы «әрі» сөзінің көмегімен іс-әрекетті білдіріп тұрған етіске берілетін сипаттама да уақытқа, арақатынасқа байланысты болып, таксистік ұғымды білдірсе, модальдылық ұғымын да осы соңғы жолдан көре аламыз.

Жығылды Есек байғұс дымы құрып,

Тұрмады айдаса да иесі ұрып.- деген шумақтан істің қайталанып тұрғанын дүркінді етістің қатысымен жасалып тұрғанын байқаймыз.

....

Қараңдар, шара бар ма мына сорға,

Аяғын Ат келеді басып зорға. Бұл жолдан «зорға» сөзінің қатысуымен болған істің ақырын, баяу жасалғанын байқап, бұдан аспектуалдылық терминнің сипатын байқауға болады.

Қысымды Есек көрген бұ да көріп,

Болдырып, былғақтайды оңды-солға [Байтұрсынұлы, 1991: 24]. Шумақтың соңғы жолындағы істің сипаты модальдылық терминнің мүмкіндік, қажеттілік сипатына жатқызуға болады.

Осындай талдауларды тәжірибе түрінде ағылшын тіліндегі шығармалар мен ғылыми еңбектерден алынған мәліметтерді талдап толықтырсақ:

Ағылшын тілінде жазылған көркем әдебиет түрінде жазылған «The Handmade's Tale» авторы Маргарет Атуудтың еңбегінен үзінді .... «Nothing changes instantaneously: in a gradually heating bathtub you *would be boiled* to death before you knew it [Atwood, 1998: 70]» сөйлеміндегі «*would be boiled*» ағылшын тіліндегі өткен шақтағы келер шақты білдіріп тұрған ырықсыз етістің түрі және аспектуалдылық терминінің іс- әрекетті білдіріп тұрған уақытқа қатысты түрін көрсетеді. Ал, «LONDON A Concise History» Джеоффри Трейднің еңбегіндегі «Henry VII *has been well described* as 'incomparably the best business man to sit upon the English throne' [Trease, 1975: 83]» сөйлемінде «*has been ... described*» жедел өткен шақтағы істі білдіріп тұрғанын, оған үстеме істің сенімділігіне, мүмкіндігіне өзіндік көзқарасын білдіретін функционалды- семантикалық категория екенін «'incomparably-салыстыруға келмейді» сөзі толықтырып тұрғандығы есебінен де көруге болады. «The New Encyclopaedia Britannica» энциклопедиясындағы өсімдіктер тақырыбындағы «Leaves of the most common, P. odoratissimus, *are used to make* an Indian perfume [The New, 1998: 729]» сөйлеміндегі «*are used to make*-жасалынып жүрген» етістігі Р.О. Якобсон 1957 жылы ғылыми айналымға ендірген «таксис» терминінің мағынасын ашып тұрған тілдік категория болып саналады, яғни сөйлемдегі етістік іс-әрекеттің уақытпен арақатынасы туралы сипаттамаға ие.

«The terms active and passive are based on the semantic function performed by the subject form in sentences describing dynamic situations. While this form denotes the active participant

(DOER) in an active sentence like «Your boss admitted me to the job», it denotes the passive participant (DONE-TO) in a passive sentence like «I was admitted to your job» [Davidsen-Nielsen, 1997: 205]. Карл Барч ғалымның пікірінше ырықты және ырықсыз терминдері динамикалық жағдайларды сипаттайтын сөйлемдерде субъект түрінде орындалатын семантикалық функцияға негізделеді. Карл Барчтың ұсынған мысалын қазақ тілінде қарастырған кездегі мағынасы мен формасының көрінісі: «Сіздің бастығыңыз мені жұмысқа алды» деген ырықты сөйлемдегі белсенді қатысушыны (Орындаушыны) білдіретін субъект бар, ал «Мен сіздердің жұмыстарыңызға қабылдандым» деген сөйлемде істің ырықсыз болғанын пассивті сөйлемдегі пассивті қатысушыны (іс-әрекет біреуге) бағытталып жасалғанын көре аламыз. Осы мысалдардан көретін нәтижеміз қазақ тілінде де, ағылшын тілінде де етістердің сөйлемде беретін мағыналары мен функционалдық жағынан ұқсап келгенімен, әр тілдің өзінің грамматикалық ерекшелігінің де болатынын көреміз.

### Қорытынды

Тіл ғылымында функционалды грамматика жүйесі бойынша тізбектеліп құрастырылған сөйлеушінің ойы адресатқа бағытталуда адресанттың өз логикасынан алынатындығы белгілі. Сондықтан, сөйлеушінің тілді қатысымға түсірудегі қалыптасатын логика барлық адамзатқа, яғни кез келген тілде құрылатын грамматикалық заңдылықтар, соның ішінде таксистік, аспектуалдылық, модальдылық категориялар да барлық ұлт өкілінің тілдеріне тән құбылыс. Алайда, ескеретін басты нәрсе тілдің ұғымдық және танымдық категорияларының мағыналық-мазмұндық сипаты әр халықтың өз тілінің грамматикалық жүйесіне бағынып, өзінше тілдік заңдылық ретінде көрініс табады деген тұжырымды басшылыққа алып, етіс төңірегіндегі функционалды грамматика жоғарыда аталған тілдік категориялардың бірімен сипатталып сөйлем ішінде қандайда бір грамматикалық сипатқа ие бола алатынын көрсетеміз.

Қазақ тіліндегі функционалды грамматика бірнеше тілдік категориялардың жүйелілік принципіне негізделетіндіктен, етістіктің етіс категориясымен де тікелей байланысуы бекер емес. Қазақ тіліндегі етістердің сөйлем ішінде қолданысқа түсуінің басты ерекшеліктерінің бірі де сөйлемдегі сөздердің байланысуындағы мағынасының кеңейе түсетіндігінде. Әрбір етістің сөйленімде атқаратын өзіндік қызметтерін А.Байтұрсынұлы талдап, дәлелдеп, қазақ тілі грамматикасының ішінде орнықтырып берген. Біздің міндетіміз қазіргі таңдағы ғалымдарымыздың еңбектерінде ұсынылған етістердің функционалдылығы мен семантикалық ерекшеліктерін зерттеп жаңа үн қосу, әрі қарай дамыту.

### Әдебиеттер:

Әлкебаева Д.А. Қазақ тілінің функционалды грамматикасы. – Алматы: Қазақ ұлттық университеті, 2013. – 178 б.

Бондарко А.В. Основы функциональной грамматики. Языковая интерпретация идеи времени. – СПб., 2001.

Байтұрсынұлы А. Тіл құрал. / Құрастырған: Е.Тілешов. – Алматы: «Сардар» баспасы, 2009. – 348 б.

Ronald Carter, Michael McCarthy. Cambridge grammar of English. A comprehensive guide spoken and Written English Grammar and Usage / Cambridge university Press, 6<sup>th</sup> printing, 2011y.- 973p.(a)

Ronald Carter, Michael McCarthy, Geraldine Mark and Anne O’Keeffe. English Grammar Today. Workbook / Cambridge University Press, 2011y. – 241p. (b)

Ұлы дала тұлғалары. Ахмет Байтұрсынұлы. Мәңгі қазақ елі ҒЫЛЫМИ ҚАЗЫНА // А.Байтұрсынұлы атындағы тіл білімі институты. – Алматы: Шапағат-Нұр, 2013.

Свободная российская энциклопедия. Қол жеткізу режимі: <https://alphapedia.ru/wl> (қаралған күні: 12.12.2022).

Электронная библиотека Института философии РАН. Қол жеткізу режимі: <https://iphlib.ru> (қаралған күні: 24.01.2023).

Байтұрсынұлы А. Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер, публ.мақалалар және әдеби зерттеу/ құраст.Р.Нұрғалиев. – Алматы: Жалын, 1991. – 464 бет.

Margaret Atwood. The Handmade's Tale. Printed and bound in USA, 1998. – 402 p.

Geoffrey Trease. LONDON A Concise Trease. Printed in Great Britain, 1975. – 224p.

The New Encyclopaedia Britannica. Volume 13. Printed in USA, 1998. – 996 p.

Carl Bache Niels Davidsen-Nielsen. Mastering English. An Advanced Grammar for Non-native and Native Speakers. – New-York, 1997. – 538p.

## References

Alkebayeva D.A. Kazakh tilinin funktsionaldy grammatikasy [Functional grammar of Kazakh language] (in Kazakh) – Almaty: Qazaq Ul'ttyk universiteti, 2013. – 178p.

Bondarko A.B. Osnovy funktsionalnoi grammatiki. Yazykovaya interpretatsiya idei vremeni [The bases of functional grammar. Linguistic interpretation and time idea] [in Russian] – St.Petersburg, 2001.

Baitursynuly A. Til kural [Tool of language] (in Kazakh) constructed by “Sardar” publisher. – Almaty, 2009. – 348p. Constructed: cand.ph.sc. Y. Tileshov.

Ronald Carter, Michael McCarthy. Cambridge grammar of English. A comprehensive guide spoken and Written English Grammar and Usage. Cambridge University Press, 6<sup>th</sup> printing, 2011y. – 973p.

Ronald Carter, Michael McCarthy, Geraldine Mark and Anne O’Keeffe. English Grammar Today. Workbook. Cambridge University Press, 2011. – 241p.

Linguistic institute named after A. Baitursynuly, Outstandings of great steppe, Akhmet Baitursynuly, Mangi Kazakh eli GYLYMI KAZYNA [Eternal Kazakh nation Scientific treasure] [in Kazakh]. – Almaty: Shapagat-Nur, 2013.

Svobodnaya rossiyskaya entsiklopediya. URL: <https://alphapedia.ru/wl>

Elektronnaya biblioteka Instituta filosofii RAN. URL: <https://iphlib.ru>

Baitursynuly A. Ak zhol: Olender men tarzhimeler, publ.makalalar zhane edebi zertteu [Ak zhol: Poems and translations, published articles and literature research] constructed by R.Nurgaliyev. – Almaty: Zhalyln (1991). – 464p.

Margaret Atwood. The Handmade's Tale. Printed and bound in USA, (1998y.). – 402 p.

Geoffrey Trease. LONDON A Concise Trease. Printed in Great Britain, (1975y.). – 224 p.

The New Encyclopaedia Britannica. Volume 13. Printed in USA, (1998y.). – 996 p.

Carl Bache Niels Davidsen-Nielsen. Mastering English. An Advanced Grammar for Non-native and Native Speakers. – New-York, 1997. – 538 p.

**A.T. Taubeyeva** <sup>a\*</sup>

E-mail: aliya.1981@mail.ru, \*Corresponding author: aliya.1981@mail.ru.

**N.Zh. Yegizbayeva** <sup>b</sup>

E-mail: nazyken@mail.ru

<sup>a,b</sup> *Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan*

## **FUNCTIONAL SIMILARITIES AND DIFFERENCES OF VOICES IN KAZAKH AND ENGLISH LANGUAGES**

**Abstract.** This article describes the peculiarities of categories of voices in the Kazakh language based on the ideas of linguists who considered the essentials of Kazakh and English languages' functional grammars. In the article, ten types of voices proposed by Akhmet Baitursynuly are compared with the types of voices in English and their functionality is fully analyzed using examples. When comparing the categories of Kazakh voices with English ones and identifying their meanings, similarities and differences used in two languages that are revealed. The characteristics of each of voice, their functional categories, species and modal types are determined by analyzing one of the examples written by Akhmet Baitursynuly. The similarities and differences of the voices used in the language with their own meaning in the sentence are determined. It is believed that each of the voice has its own meaning in the sentence. It is determined by analyzing one of the examples written by Akhmet Baitursynuly. In the process of considering research methods, the types of methods described in the works of Akmet Baitursynuly, who proposed effective methods in language learning, are considered and the same proposed methods are introduced into the study of voices. The article will describe Kazakh voice verbs by their suffixes and give examples of the active and passive voice (types of verbs) found in English. The passive voice will be considered and classified by tenses. During the comparison of voices in Kazakh and English, not only the research of Kazakh researchers, but also the views of Russian scholars will be taken into account.

**Keywords:** functional grammar, category, pledge, comparative method, taxis, aspectuality, modality.

**For citation:** Taubeyeva A.T., Yegizbayeva N.Zh. Functional similarities and differences of voices in Kazakh and English languages // *Philological Sciences Journal*. – 2023. – Vol.1. – №1. – Pp. 58-72. DOI <https://doi.org/10.52081/PhSJ.2023.v01.i1.005>

**Ә.Т.Таубеева** <sup>a\*</sup>

E-mail: aliya.1981@mail.ru. \*Автор для корреспонденции: aliya.1981@mail.ru

**Н.Ж. Егизбаева** <sup>b</sup>

E-mail: nazyken@mail.ru

<sup>a,b</sup> *Казахский национальный университет им. аль-Фараби,  
Алматы, Республика Казахстан*

## **ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ ЗАЛОГОВ В КАЗАХСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ**

**Аннотация.** В данной статье описаны особенности категорий залогов в казахском языке на основе идей лингвистов, которые считали важным функциональную грамматику казахского и английского языков. В статье десять типов залогов, предложенных Ахметом Байтурсынулы, сравниваются с типами залогов в английском языке, а также полностью анализируется их функциональность на примерах. При сравнении категорий казахских

залогов с английскими залогами и определении их значений выявляются сходства и различия между залогами, употребляемыми в двух языках. Характеристики каждого из залогов и их функциональные категории, как видовые и модальные типы, определяются путем анализа одного из примеров, написанных Ахметом Байтұрсынұлы. Сходства и различия используемых в языке залогов с собственным значением в предложении определяются. Считается, что каждый из залогов имеет в предложении свое значение, оно определяется путем анализа одного из примеров, написанных Ахметом Байтұрсынұлы. В процессе рассмотрения методов исследования рассматриваются их виды, изложенные в трудах Ахмета Байтұрсынұлы, предложившего эффективные методы в изучении языка, и такие же предложенные методы внедряются в изучение залогов. В статье будут описаны залоговые конструкции в казахском языке по их суффиксам и приведены примеры, а также будут описаны активный и пассивный залог (виды глаголов), встречающиеся в английском языке. Пассивный залог будет рассмотрен и классифицирован по временам. В ходе сравнения залогов в казахском и английском языках будут учитываться не только исследования казахстанских ученых, но и взгляды российских ученых.

**Ключевые слова:** функциональная грамматика, категория, залог, сравнительный метод, таксис, аспектуальность, модальность.

**Для цитирования:** Таубеева А.Т., Егизбаева Н.Ж. Функциональные сходства и различия залогов в казахском и английском языках // *Philological Sciences Journal*. – 2023. – Vol.1. – №1. – С. 58-72. DOI <https://doi.org/10.52081/PhSJ.2023.v01.i1.005>

***Авторлар туралы мәлімет:***

*Таубеева Әлия Таубеқызы*, «А. Байтұрсынұлы атындағы қазақ тіл білімі» кафедрасының докторанты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, әл-Фараби даңғылы, 71, Қазақстан Республикасы

ORCID 0000-0002-6399-0609

*Егизбаева Назыкен Жаненовна*, филология ғылымдарының кандидаты, «А.Байтұрсынұлы атындағы қазақ тіл білімі» кафедрасының аға оқытушысы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, әл-Фараби даңғылы, 71, Қазақстан Республикасы

ORCID 0000-0002-8458-1898

***Information about the authors:***

*Taubeyeva Aliya Taubekyzy*, PhD student of “Kazakh linguistics named after A.Baitursynuly” Department, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Al-Farabi Ave., 71, Republic of Kazakhstan

ORCID 0000-0002-6399-0609

*Yegizbayeva Nazyken Zhanenovna*, candidate of philological sciences, senior lecturer of “Kazakh linguistics named after A.Baitursynuly” Department, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Al-Farabi Ave., 71, Republic of Kazakhstan

ORCID 0000-0002-8458-1898

***Сведения об авторах:***

*Таубеева Әлия Таубеқызы*, докторант кафедрасы «Қазақ тіл білімі» кафедрасы, Қазақ ұлттық университеті, Алматы, әл-Фараби даңғылы, 71, Республика Қазақстан

ORCID 0000-0002-6399-0609

*Егизбаева Назыкен Жаненовна*, кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры «Қазақ тіл білімі», Қазақ ұлттық университеті, Алматы, әл-Фараби даңғылы, 71, Республика Қазақстан

национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, проспект аль-Фараби, 71,  
Республика Казахстан  
ORCID 0000-0002-8458-1898

*Мақала редакцияға 05.03.2023 ж. келіп түсті; 15.03.2023 ж. рецензиядан кейін  
мақұлданды; 25.03.2023 ж. баспаға қабылданды.*

*Статья поступила в редакцию 05.03.2023 г.;  
одобрена после рецензирования 15.03.2023 г.; принята к публикации 25.03.2023 г.*

*The article was submitted on 05.03.2023; approved after reviewing on 15.03.2023;  
accepted for publication on 25.03.2023.*

## СЫН-ШҚИРЛЕР/ REWIEWS/РЕЦЕНЗИИ

МРНТИ 1309

DOI <https://doi.org/10.52081/PhSJ.2023.v01.i1.006>

**М.Д. Шаймерденова<sup>a\*</sup>**

E-mail: [mena.mdsh@gmail.com](mailto:mena.mdsh@gmail.com). \*Автор для корреспонденции: [mena.mdsh@gmail.com](mailto:mena.mdsh@gmail.com)

**Д.Б. Аманжолова<sup>b</sup>**

E-mail: [jemma.aman@gmail.com](mailto:jemma.aman@gmail.com)

**Н.Ж. Шаймерденова<sup>c</sup>**

E-mail: [777nursulu@mail.ru](mailto:777nursulu@mail.ru)

<sup>a</sup> *Казахская национальная академия искусств имени Темирбека Жургенова, Алматы, Республика Казахстан*

<sup>b,c</sup> *Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан*

## ЭНЦИКЛОПЕДИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ КАК ОТРАЖЕНИЕ КУЛЬТУРЫ И ЭТНОГРАФИИ КАЗАХСКОГО НАРОДА

*Рецензия на: [Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі // Традиционная система этнографических категорий, понятий и названий у казахов. В 5-ти томах. – Алматы: Әлем. Даму. Интеграция, 2017, на каз. яз.].*

Современный мир со всеми его стремительными изменениями и также с наблюдаемым иногда «смещением» ценностных ориентиров требует осмысления исторического наследия прошлого и сохранения лучших традиций и обычаев, выраженных в тех ценностях, которые передаются из поколения в поколение. Увидеть, объективно оценить, понять и конструировать будущее человека и целой страны можно, если мы чаще будем обращаться к прошлому, попытаемся восстановить достоверные научные знания, а также законы развития общества, которые будут затем переданы потомкам. При этом важно основываться на опыте и достижениях предшествующих поколений, вводить в научный оборот имеющиеся архивные материалы, касающиеся как жизни отдельной личности, так и истории народа, государства.

Для осмысления прошлого в истории науки существуют различные формы изданий, в том числе энциклопедии, монографии, тексты различных жанров, репрезентирующие опыт наших предков и определённые закономерности в развитии историко-культурной парадигмы народа. В этой связи хочется остановиться на важном событии в научной и культурной жизни Казахстана, ознаменовавшем 2017 год, – второе издание научной энциклопедии «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» // «Традиционная система этнографических категорий, понятий и названий у казахов» (в 5-ти томах. Алматы: «Әлем. Даму. Интеграция», 2017, на казахском языке).

То, что этот научный труд оказался востребованным казахстанцами не вызывает сомнений – об этом свидетельствует его переиздание, а также статистика поисковых запросов в Интернете, регулярность использования в качестве образовательного ресурса среди молодежи.

Впервые мы познакомились с многотомным изданием в Библиотеке имени К.Хусаина Института языкознания имени А. Байтурсынова Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, где будучи в свободном доступе, многочисленные книги позволяют каждому, вошедшему в этот храм науки ознакомиться в том числе и с лексикографическими источниками, а также полюбоваться достойным оформлением, оценить иллюстрации.

Рецензируемая энциклопедия на фоне других книг библиотеки выделялась особо и вызывала гордость за издательское мастерство, содержание и за то, что не одно поколение казахстанцев теперь будет иметь под рукой такой важный и необходимый труд, над которым работала группа высокопрофессиональных научных сотрудников Центрального государственного музея Республики Казахстан, в течение многих лет собирая по крупицам данные, разбирая «завалы» архивов, задумываясь над каждым словом, элементом, периодом яркой истории нашего народа, прошедшего длительный путь своего развития. Опубликованная в 2017 году, энциклопедия значительно отличается от первого издания как по объему, так и по содержанию, наполнению уникального материала. Замечательно, когда ученые следят за судьбой своего интеллектуального продукта, продолжают работать, выявляют новые страницы в истории своего народа, а заметив, что издание 2011-2014 гг. стало библиографической редкостью, дают ему вторую жизнь, устраняя те лакуны, которые были в предшествующем издании.

Благодаря Государственной программе «Рухани жаңғыру» были созданы все условия для научно-исследовательской деятельности и в рамках этой программы ученые смогли внести собранный ими уникальный материал в новое издание энциклопедии. В результате было опубликовано пять томов, которые дополнены 147 новыми статьями, а также доработано 688 статей, а после широкой апробации материалов энциклопедии в различных возрастных аудиториях и с учетом мнения научной общественности республики полностью отредактированы 682 статьи. Практически мы получили новое издание энциклопедии, в котором большой литературно-справочный аппарат. Как отмечают сами авторы, предметный диапазон энциклопедии состоит из 5846 статей, охватывающих свыше 10000 историко-этнографических когнитивных единиц-универсалий, которые отражают практически все аспекты традиционного образа жизни казахского народа – «сферы хозяйственно-экономической жизни, социальных отношений, в особенности, организационные (институциональные) формы (или способы) этих отношений, институтов семьи и брака, обычно правовых отношений и практики, материальной, духовной, соционормативной, экологической культуры и культуры жизнеобеспечения, а также связанной с ними ритуально-обрядовой практики жизненного, календарного, и так называемого «животного» цикла у казахов-кочевников и т.д.».

Особенность энциклопедии состоит, в первую очередь, в самой подаче материала при которой традиционная культура казахов рассматривается только посредством бывшей в пользовании у казахов-кочевников системы традиционных этнографических категорий, понятий и названий, что позволяет читателю ознакомиться с унаследованными от своих предков многовековыми навыками, знаниями, мировоззрением и представлениями, которые были усовершенствованы ими самими. Авторы энциклопедии подчёркивают, что бесценный межпоколенный этнический опыт предков казахов аккумулировался в коллективной памяти каждого нового поколения кочевников в виде разветвленной сети этнографических категорий, понятий и названий, являющихся своего рода интеллектуальными «накопителями-резервуарами». Поэтому каждое новое поколение кочевников в процессе создания жизнеобеспечивающих условий и средств к существованию активно пользовалось этими «накопителями-резервуарами» как

неисчерпаемым источником получения богатейшего хозяйственно-культурного опыта своих предков. Таким образом происходила межпоколенческая трансмиссия, столь важная для сохранения культурного наследия казахов.

Особо хотелось бы отметить богатый и красиво иллюстрированный материал энциклопедии, где представлены наглядные изображения, различные схемы, таблицы, рисунки. Обращает на себя внимание то, что в книге представлены также художественные произведения дореволюционных художников, в которых с этнографической точностью русские художники и путешественники изображали различные стороны традиционного уклада жизни и естественной среды обитания кочевников. Среди них работы Н.Г. Хлудова, В.В. Каптерева, А.Т. Бортникова и др. Таким образом, мы находим свидетельства взаимной заинтересованности разных народов познать другую культуру, обогатиться новыми знаниями. Эти материалы могут стать отдельным источником для изучения истории нашего государства в его взаимосвязях с представителями различных этносов, отраженное в художественном творчестве.

Традиционно принятый для энциклопедии алфавитный порядок позволил авторам распределить информацию по всем пяти томам, объединить статьи по этнографическим параметрам в проблемно-тематические блоки, и сгруппировать их по определенному тематическому направлению. При этом авторы сосредоточились лишь на наиболее системообразующих аспектах проблематики, а это свидетельствует о перспективах расширения энциклопедических статей и наполнения их новыми фактами, которые есть в арсенале авторов и музея. Уверены, что перспектив у данного издания очень много, что особенно актуализирует проблематику исследования и публикации.

В предисловии авторы отмечают, что «энциклопедическая трактовка в большей степени представлена с этнографической точки зрения, основанной на предметно-целевой установке, например, при описании субъектов властно-управленческих отношений – султанов, биев, рубасы (глав рода) и аксакалов и во многих других случаях».

Практически весь предложенный авторами материал энциклопедии будет полезен и маститым ученым, и преподавателями вузов и школ, и студентам, учащимся, ведь читатели и пользователи данного уникального труда получают надежный верифицированный источник по всем направлениям и с учетом всех возрастных групп.

Каждая энциклопедическая статья отражает казахскую ментальность через различные концепты, так, например, в цикле статей анализируются формы традиционной семьи казахов, роль и значение экзогамных норм в регулировании семейно-брачных отношений. При этом детально описывается семейная обрядность, которая включала в себя три взаимосвязанных цикла: свадебный, верований и обрядов, связанных с рождением и воспитанием детей, похоронно-поминального.

Современный мир особо нуждается в осмыслении тех традиционных форм и представлений о семье, которые существовали в культуре казахов с древних времен и сегодня имеют важное значение для подрастающего поколения. Эта и другие энциклопедические статьи свидетельствуют о том, что при обращении к прошлому важно выявлять универсалии и уникалии, взглянуть в ретроспективе на традиционную культуру и позволяет критически осмыслить этнографический материал с позиции человека XXI века, умеющего выбрать лучшее из прошлого своей культуры. В этом смысле энциклопедия представляет собой уникальный источник передачи ценностных ориентиров и сохранения базовых традиционных ценностей казахского народа.

Особое внимание обращают на себя те универсалии, которые связаны со сказительским («ертекші»), исполнительским искусством («жыршы» традициями импровизации («жырау», «акын»), а также с поэтическим состязанием «айтыс». Эти статьи энциклопедии особенно актуальны сегодня, когда интерес к устному народному творчеству возрастает, ведь ученые обращаются к комплексному исследованию данного аспекта. Данная работа ведется в особенности в рамках грантового проекта Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «AP09261377

Исследование художественно-определяющей системы, «формульной» стилистики и грамматики поэзии жырау XV-XVIII веков. Частотный словарь», реализуемого в Институте языкознания им. А. Байтурсынова под руководством Кайрата Жанабаева, а также при активном участии сотрудников института. При проведении краткосрочных курсов по эпосоведению (Северный Кавказ, июнь 2021 год) команда проекта опиралась на такой глубокий и серьезный источник, как энциклопедия «Традиционная система этнографических категорий, понятий и названий у казахов», имеющей прикладной характер и практическую направленность. Причем в процессе подготовки курсов по эпосоведению была учтена метаязыковая база данной энциклопедии, которая, на наш взгляд, является отправной точкой для дальнейших исследований и разысканий, а предложенные авторами библиография и разного рода ссылки на источники позволяют значительно расширить диапазон мышления и видения современного читателя.

Невозможно перечислить все категории, понятия и названия, нашедшие отражение в передаче основных направлений домашнего хозяйства, промыслов, а также прикладного искусства (войлочное производство, ковроделие, кузнечное дело, орнаментика, охота и рыболовство). Однако авторы смогли впервые ввести в научный оборот такие статьи, как войлочные покрытия юрты («туырлык», «түндік» и т.д.), замши, представляющие собой особый вид дубленой кожи и т.д. и традиционно используемые в культуре казахов. При этом авторы отмечают и традиционные технологии изготовления замши, указывая их названия (к примеру: «кыбықтыру» / «дубление», а сам полученный продукт – «күдері» / «замша»). Такие интересные сведения особенно полезны для тех, кто читает вузовские дисциплины и спецкурсы, например, «Язык и этнос», «Этнолингвистика», «Лингвокультурология».

Внимательное прочтение энциклопедии показывает, что она демонстрирует огромный творческий потенциал авторов, их умение рационально и эвристически представить категориально-понятийный аппарат историко-культурного направления в контексте разнохарактерного этнографического материала и в формате научной энциклопедии.

В заключение хочется подчеркнуть, что аналогов предложенного авторами формата энциклопедии до настоящего времени в казахстанской науке не встречалось. Издание, помимо своего научно-познавательного значения, выполняет и научно-образовательную функцию, что особенно ценно и вызывает восхищение. Также хочется отметить, что период, начиная с весны 2020 года, несмотря на трудности, связанные с социальным дистанцированием из-за пандемии, тем не менее является значимым в научно-образовательной перспективе и запоминающимся с позитивной стороны, ведь онлайн-формат обучения позволил студентам, школьникам и их родителям осмыслить роль бумажной книги, вновь обратиться к печатной продукции, участвовать в презентации, поэтому размещение энциклопедии на сайте вполне оправдано и свидетельствует об открытости авторов и заботе о читателях.

Мы абсолютно уверены, каждый, кто получит в свои руки столь ценный и красивый фолиант научного издания, окунется в мир прошлого, которое защищает нас от многих невзгод и является отправной точкой в настоящее и будущее. Считаем, что издание такой прекрасной и востребованной энциклопедии является огромным вкладом авторов в развитие культурного наследия казахов и значимым подарком для общественности в период празднования 30-летия образования независимого Казахстана. Вместе с тем энциклопедический характер издания представляет собой наиболее эффективный способ усвоения знания о своем народе, знакомства других представителей различных государств с культурой и бытом казахов и позволяет распространить обширную информацию об этнокультурной традиции казахов не только в пределах республики, но и на международном уровне. В этой связи желаем авторам уникального издания продолжить работу в этом направлении, перевести классический труд на различные языки мира и презентовать ее во всех учреждениях, а особенно – в образовательных, поскольку

энциклопедия «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» – это мир казахов, выраженный в словесной и достаточно сжатой форме, а вместе с тем со всеми смысловыми оттенками, раскрывающими этнографические понятия.

Представленная широкой общественности энциклопедия – достойный труд авторов, а главное – значительный вклад ученых в развитие духовной культуры казахов на основе осмысления материальной культуры прошлого народа. Будем надеяться, что рецензируемая энциклопедия, неоднократно прочитанная молодыми учеными-докторантами, магистрантами и студентами, позволит увидеть новые исследовательские идеи, обильно представленные на ее страницах и появятся докторские и магистерские диссертации, дипломные работы, в которых раскроются до сих пор неизвестные страницы истории, языка, культуры казахов.

**Для цитирования:**

Шаймерденова М.Д., Аманжолова Д.Б., Шаймерденова Н.Ж. Энциклопедический словарь как отражение культуры и этнографии казахского народа// *Philological Sciences Journal*. – 2023. – Vol.1. – №1. – С. 72-79. DOI <https://doi.org/10.52081/PhSJ.2023.v01.i1.006>

**М.Д. Шаймерденова<sup>а\*</sup>**

E-mail: [mena.mdsh@gmail.com](mailto:mena.mdsh@gmail.com). \*Автор для корреспонденции: [mena.mdsh@gmail.com](mailto:mena.mdsh@gmail.com)

**Д.Б. Аманжолова<sup>б</sup>**

E-mail: [jemma.aman@gmail.com](mailto:jemma.aman@gmail.com)

**Н.Ж. Шаймерденова<sup>с</sup>**

E-mail: [777nursulu@mail.ru](mailto:777nursulu@mail.ru)

<sup>а</sup> *Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы, Қазақстан Республикасы*

<sup>б,с</sup> *Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы*

**ЭНЦИКЛОПЕДИЯЛЫҚ СӨЗДІК ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ МӘДЕНИЕТІ МЕН  
ЭТНОГРАФИЯСЫНЫҢ КӨРІНІСІ РЕТІНДЕ**

[Қазақтың этнографиялық категориялары, ұғымдар мен атаулардың дәстүрлі жүйесі // Традиционная система этнографических категорий, понятий и названий у казахов. В 5-ти томах. – Алматы: Өлем. Даму. Интеграция, 2017, на каз. яз.] *еңбегіне сын-пікір*

**Сын-пікірдің қысқаша мазмұны.** 2017 жылы қазақ тілінде жарық көрген 5 томдық «Қазақтың этнографиялық категориялары, ұғымдар мен атаулардың дәстүрлі жүйесі» көп томдық басылымы қазақ халқының тарихы, жеке тұлғалар, мәдени құбылыстар, аумақтар, географиялық нысандар, мәдениеті туралы аса маңызды оқиғалар жайлы ақпаратты қамтитын маңызды және қажетті анықтамалық болып табылады. Сын-пікірдің авторлары осы басылымға кешенді шолу жасайды. Авторлық ұжымда Қазақстанның белгілі тарихшылары, археологтары, мәдениеттанушылары мен зерттеушілері бар, олардың кәсіби құзыреттілігі осындай басылымның жариялануының өзектілігін көрсетеді.

Сын-пікірде әрбір энциклопедиялық мақала әртүрлі тұжырымдамалар арқылы қазақ менталитетін көрсететіні атап өтілген. Мысалы, мақалалар топтамасында қазақтардың дәстүрлі отбасының нысандары, отбасылық-некелік қатынастарды реттеудегі экзогамдық нормалардың рөлі мен маңызы талданады, отбасылық салт-дәстүрдің кешенді сипаттамасы беріледі. Өзара байланысты үш циклды қамтитын отбасылық рәсім

толығырақ сипатталған: үйлену тойы, балалардың дүниеге келуі мен тәрбиесіне байланысты нанымдар мен рәсімдер, жерлеу және еске алу рәсімдері.

Сын-пікірдің авторлары осы уақытқа дейін авторлар ұсынған анықтамалықтың аналогтары қазақстандық ғылым саласында кездеспегенін атап өтеді. Басылым өзінің ғылыми-танымдық маңыздылығымен қатар ғылыми-білім беру функциясын да орындайды, сондықтан ғалымдарға, жас зерттеушілерге, тарих пен мәдениетті сүйетіндерге, қазақтардың тарихына және жалпы әлемдік өркениет тарихына қызығушылық танытқандардың барлығына, сондай-ақ көпшілік оқырмандарға пайдалы болады.

#### **Сілтеме жасау үшін:**

Шаймерденова М.Д., Аманжолова Д.Б., Шаймерденова Н.Ж. Энциклопедиялық сөздік қазақ халқының мәдениеті мен этнографиясының көрінісі ретінде // *Philological Sciences Journal*. – 2023. – Vol.1. – №1. – С. 72-79. DOI <https://doi.org/10.52081/PhSJ.2023.v01.i1.006>

**M.D. Shaimerdenova<sup>a\*</sup>**

E-mail: [mena.mdsh@gmail.com](mailto:mena.mdsh@gmail.com). \*Corresponding author: [mena.mdsh@gmail.com](mailto:mena.mdsh@gmail.com)

**J.B. Amanzholova<sup>b</sup>**

E-mail: [jemma.aman@gmail.com](mailto:jemma.aman@gmail.com)

**N.Zh. Shaimerdenova<sup>c</sup>**

E-mail: [777nursulu@mail.ru](mailto:777nursulu@mail.ru)

<sup>a</sup> *Temirbek Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Almaty, Republic of Kazakhstan*

<sup>b,c</sup> *Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan*

### **ENCYCLOPEDIA DICTIONARY AS A REFLECTION OF CULTURE AND ETHNOGRAPHY OF THE KAZAKH PEOPLE**

*Review of [Қазақтың этнографиялық категориялары, ұғымдар мен атаулардың дәстүрлі жүйесі // Традиционная система этнографических категорий, понятий и названий у казахов. В 5-ти томах. – Алматы: Әлем. Даму. Интеграция, 2017, на каз. яз.]*

The multivolume edition "Traditional system of ethnographic categories, kazakhs notions and names" in 5 volumes, published in 1917 in Kazakh language represents an important and necessary reference book on history, culture of Kazakh people, containing information about the most significant events, persons, cultural phenomena, territory, geographical objects etc. The authors of the review presented a comprehensive analysis of this publication and noted the relevance of publishing such a publication, and authors of who are famous historians, archeologists, culturologists and researchers of Kazakhstan, whose professional expertise was evident in each dictionary entry.

The review points out that each encyclopedic article reflects the Kazakh mentality through different concepts. For example, the series of articles analyzes the forms of traditional Kazakh families, the role and importance of exogamous norms in regulating family and marriage relations; a complex description of family rituals are given. Family rites including three interconnected cycles are described in details: wedding, beliefs and ceremonies that are connected with birth and upbringing of children, funeral and funeral ceremonies.

The authors of the review note that so far there are no analogues to the guide proposed by the authors in the Kazakh science. The edition, besides its scientific and cognitive value, also performs a scientific and educational function, so it will be useful for scientists, young

researchers, fans of history and culture, all those interested in the history of the Kazakhs and the history of the world civilization in general, as well as for a wide range of readers.

**For citation:** Shaimerdenova M.D., Amanzholova J.B., Shaimerdenova N.Zh. Encyclopedic dictionary as a reflection of culture and ethnography of the kazakh people // Philological Sciences Journal. – 2023. – Vol.1. – №1. – С. 72-79. DOI <https://doi.org/10.52081/PhSJ.2023.v01.i1.006>

***Авторлар туралы мәлімет:***

*Шаймерденова Меңдығаным Джамалбекқызы*, тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Панфилов көшесі, 127, Алматы қ., Қазақстан Республикасы  
ORCID 0000-0002-3731-0622

*Аманжолова Джемма Болатқызы*, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Әл-Фараби даңғылы, 71, Алматы, Қазақстан Республикасы  
ORCID 0000-0002-3153-5169

*Шаймерденова Нұрсұлу Жамалбекқызы*, филология ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, Әл-Фараби даңғылы, 71, Алматы, Қазақстан Республикасы  
ORCID 0000-0002-2830-8336

**Information about author:**

*Shaimerdenova Mendyganym Dzhamalbekovna*, Candidate of Historical Sciences, Professor, Temirbek Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, 127 Panfilov str., Almaty, Kazakhstan  
ORSID 0000-0002-3731-0622

*Amanzholova Jemma*, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, 71 Al-Farabi ave, 050040, Almaty, Kazakhstan  
ORCID 0000-0002-3153-5169

*Shaimerdenova Nursulu*, Doctor of Philology, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, 71 Al-Farabi ave, Almaty, Kazakhstan  
ORCID 0000-0002-2830-8336

**Сведения об авторах:**

*Шаймерденова Мендығаным Джамалбековна*, кандидат исторических наук, профессор, Казахская национальная академия искусств имени Темирбека Жургенова, улица Панфилова, 127, Алматы, Республика Казахстан  
ORSID 0000-0002-3731-0622

*Аманжолова Джемма Болатовна*, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, проспект аль-Фараби, 71, Алматы, Республика Казахстан  
ORCID 0000-0002-3153-5169

*Шаймерденова Нурсулу Жамалбековна*, доктор филологических наук, профессор Казахский национальный университет имени аль-Фараби, проспект аль-Фараби, 71, Алматы, Республика Казахстан  
ORCID 0000-0002-2830-833

## МАҚАЛАНЫ РӘСІМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР

1. Журналға мақала беру үшін авторлар <https://vestnik.korkyt.kz/fil/> веб-сайтына тіркеліп өз мақалаларын жүктеуі тиіс.

2. Жарияланым тілі: қазақ, ағылшын, орыс.

3. Мақаланың көлемі – метадеректерсіз 5-8 бет.

4. Мақала мәтіні келесі тәртіп бойынша рәсімделеді:

- Автордың/авторлардың аты-жөні (екі және одан көп авторлар болған жағдайда \*Байланыс үшін автор көрсетіледі), беттің ортасында, қалың кіші қаріптермен жазылады.

- Қызмет орны, қаласы, елі, электронды поштасы; беттің ортасында, курсивті қаріп.

Мақаланың атауы – беттің ортасында, шегініссіз, қалың кіші қаріптер.

- Аннотация (180-200 сөз). Мақала тіліндегі тірек сөздер (9-10 сөз).

- Мақала мәтіні.....

- Әдебиеттер тізімі (мақала тілінде) және Reference ағылшын тілінде.

- Аннотация және тірек сөздер басқа екі тілде (таяу және алыс шетел авторлары бұл деректерді ағылшын және орыс тілдерінде бере алады, қазақ тіліне журналдың редакциясы аударады).

- Мақала соңында автор туралы ақпарат үш тілде (қазақ, ағылшын, орыс): аты-жөні (толық), ғылыми дәрежесі, ғылыми атағы, лауазымы, ЖОО (ғылыми ұйым) атауы, мекен-жайы, қаласы, елі және Orcid немесе Scopus ID болуы міндетті.

5. Мәтінді, формулаларды және кестелерді теру үшін Windows жүйесіне арналған Microsoft Word редакторы пайдаланылады. Мәтін редакторының параметрлері: барлық шеті – 2 см; ені бойынша теңестіріледі; қарпі – Times New Roman, өлшемі – 12; жоларалық интервал – 1,15; абзацтық шегініс – 1 см; беттің кескіні – кітап үлгісінде.

6. Әдебиеттер тізіміндегі тиесілі дереккөздерге жасалатын мәтіндегі сілтемелер шаршы жақша ішінде бірінші авторы, басылған жылы, бет(тер) саны көрсетіліп рәсімделеді, мысалы:

1. [Ваджибов, 1999: 45] немесе [Ваджибов, 1999: URL].

2. Егер 2 немесе одан да көп автор болса:

а) [Ваджибов және т.б., 1999: 45] немесе ә) [Шаймерденова, Аманжолова, Бурибаева, 2021: 10].

3. Егер тікелей сілтеме жасалмаған болса: [Ваджибов, 2022]. Тізімнің қарпі – Times New Roman, өлшемі – 12, абзацтың алғашқы тармақ шегерімі –1,25 см, жолдан жолға көшу арқылы ені бойынша теңестіріледі.

7. Әдебиеттер тізімі екі үлгіде:

1) мақала тілінде алфавиттік рет бойынша нөмірленбей беріледі;

2) латынша транслитерациясы, оның шеңберінде тік жақша ішінде ағылшын тіліндегі аудармасы ұсынылады (Reference үлгісін қараңыз).

8. Талаптар ғылыми шолулар, рецензиялар мен есімнамаларға қатысты да қолданылады.

9. Қолжазба орфографиялық және синтаксистік қателердің болмауы мен техникалық безендіру тұрғысынан мұқият тексерілуі тиіс. Техникалық талаптарға сай келмейтін мақалалар пысықтауға қайтарылады. Пысықтауға қайтару қолжазба жариялануға қабылданған жоқ дегенді білдірмейді. Мақаланы безендіру үлгісі XFTAP 03.91.03 (мына сілтеме бойынша анықталады: <http://grnti.ru/>).

## REQUIREMENTS FOR THE ARTICLE

1. Authors wishing to publish in the journal must register and upload the article on the website <https://vestnik.korkyt.kz/fil/>

2. Languages of publications: Kazakh, English, Russian.

3. The volume of the article – 5-8 pages, without metadata.

4. Scheme of articles construction:

- Full name of the author/authors (if there are two or more authors the \*Corresponding author is indicated), center alignment, bold lower-case letters.

- Place of work, city, country; e-mail; center alignment, timid.

- Article title-centered, without indentation, bold lowercase letters.

- Abstract (180-200 words). Keywords (9-10 words) in the language of the article. • Text of article .....

- Reference (in the language of the article) and in English.

- Abstract and keywords in two other languages (authors from near and far abroad can provide this data in English and Russian, and they are translated into Kazakh by the editorial Board of the journal). Information about the author/authors at the end of the article is given in three languages (English, Kazakh, Russian): Full name, academic degree, academic title, position, university name, address, city, country, ORCID or Scopus ID.

5. Use the Microsoft Word editor for Windows to type text, formulas, and tables. Text editor parameters: margins-2 cm on all sides; width alignment; font-Times New Roman, size12; line spacing-1.15; paragraph indent-1 cm; page orientation-book.

6. References to cited works in the text are square brackets given in brackets, indicating the first author of the work, year of publication: number of page(s). For example:

1. [Vadjibov, 1999: 45] or [Vadzhibov, 1999: URL];

2. If two or more authors:

a) [Vajibov et al., 1999: 45] or b) [Shaimerdenova, Amanzholova, Buribayeva, 2021: 10];

3. If there is no direct link: [Vajibov, 2022]. The font of the list itself is Times New Roman, size-12, the first line of the paragraph-with a protrusion of 1.25 cm, width alignment with hyphenation.

7. The list of references is provided in two versions:

1) in alphabetical order without numbering in the language of the article;

2) Latin transliteration, in which the English translation is given in square brackets (see sample: References).

8. Requirements apply to scientific reviews and personalities.

9. The article should be thoroughly checked for spelling and syntax errors and technical requirements. Articles that do not meet the technical requirements will be returned for revision. Returning for revision does not mean that the manuscript has not been accepted for publication. A sample of an article IRSTI 03.91.03 (defined by the link <http://grnti.ru/>)

## ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЬИ

1. Авторы, желающие публиковаться в журнале, должны пройти регистрацию и загрузить статью на сайте [tsj.enp.kz](http://tsj.enp.kz)

2. Язык публикаций: казахский, английский, русский.

3. Объем статьи – 5-8 стр., без метаданных.

4. Статья оформляется в следующем порядке:

- Ф.И.О. автора/авторов (при наличии двух и более авторов указывается \*Автор для корреспонденции), выравнивание по центру, жирные строчные буквы. •Место работы, город, страна, e-mail; выравнивание по центру, курсив

- Название статьи – по центру, без отступа, жирные строчные буквы.

- Аннотация (180-200 слов). Ключевые слова (9-10 слов) на языке статьи.

- Текст статьи .....

- Литература (на языке статьи) и Reference на английском языке.

- Аннотация и ключевые слова на двух других языках (авторы из ближнего и дальнего зарубежья эти данные могут дать на английском и русском языках, на казахский язык переводятся редакцией журнала).

- Информация об авторе/ авторах в конце статьи дается на трех языках (русском, казахском, английском): Ф.И.О. (полностью), ученая степень, ученое звание, должность, название вуза, адрес, город, страна, ORCID или Scopus ID.

5. Для набора текста, формул и таблиц используется редактор Microsoft Word для Windows. Параметры текстового редактора: поля – 2 см со всех сторон; выравнивание по ширине; шрифт – Times New Roman, размер – 12; межстрочный интервал – 1,15; абзацный отступ – 1 см; ориентация листа – книжная.

6. Ссылки в тексте на соответствующий источник из списка литературы оформляются в круглых скобках с указанием первого автора работы, года издания, номера страниц(-ы), например:

1. [Ваджибов, 1999: 45] или [Ваджибов, 1999: URL]

2. Если 2 и более автора:

а) [Ваджибов и др., 1999: 45] или б) [Шаймерденова, Аманжолова, Бурибаева, 2021: 10];

3. Если нет прямой ссылки: [Ваджибов, 2022]. Шрифт самого списка – Times New Roman, размер – 12, абзац – отступ 1,25, выравнивание по ширине с переносами.

7. Список литературы предоставляется в двух вариантах: 1) по алфавиту без нумерации на языке статьи; 2) латинской транслитерацией, в рамках которого в квадратных скобках дается перевод на английский язык (см. Образец: Reference).

8. Требования распространяются на научные обзоры, рецензии и персоналии.

9. Статья должна быть тщательно выверена на орфографические и синтаксические ошибки и техническое оформление. Статьи, не соответствующие техническим требованиям, будут возвращены на доработку. Возвращение на доработку не означает, что рукопись не принята к публикации. Образец оформления статьи МРНТИ 03.91.03 (определяется по ссылке: <http://grnti.ru/>)

## PHILOLOGICAL SCIENCES JOURNAL

2023 жылдан бастап шығады  
Издается с 2023 года  
Published since 2023

Жылына төрт рет шығады  
Издается четыре раза в год  
Published four times a year

|                                                                                                                                                                                                                                                                                                                      |                                                                                                                                                                                                                                                                                                            |                                                                                                                                                                                                                                                                                          |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <b>Редакцияның мекенжайы:</b><br>120014, Қызылорда қаласы,<br>Әйтеке би көшесі, 29 «А»,<br>Қорқыт Ата атындағы<br>Қызылорда университеті<br>Телефон: (7242) 27-60-27<br>Факс: 26-27-14<br>E-mail:<br>Philological_Journal@korkyt.kz<br>Web-site: <a href="https://vestnik.korkyt.kz/">https://vestnik.korkyt.kz/</a> | <b>Адрес редакции:</b><br>120014, город Кызылорда, ул.<br>Айтеке би, 29 «А»,<br>Кызылординский университет<br>имени Коркыт Ата<br>Телефон: (7242) 27-60-27<br>Факс: 26-27-14<br>E-mail:<br>Philological_Journal@korkyt.kz<br>Web-site: <a href="https://vestnik.korkyt.kz/">https://vestnik.korkyt.kz/</a> | <b>Address of edition:</b><br>120014, Kyzylorda,<br>29 «A» Aiteke bie str.,<br>Korkyt Ata Kyzylorda<br>University<br>Tel: (7242) 27-60-27<br>Fax: 26-27-14<br>E-mail:<br>Philological_Journal@korkyt.kz<br>Web-site: <a href="https://vestnik.korkyt.kz/">https://vestnik.korkyt.kz/</a> |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|

Құрылтайшысы: «Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті» КеАҚ  
Учредитель: НАО «Кызылординский университет имени Коркыт Ата»  
Founder: «Korkyt Ata Kyzylorda University» NJSC

*Жарияланған мақала авторларының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді. Мақала мазмұнына автор жауап береді. Қолжазбалар өңделеді және авторға қайтарылмайды. Журналда жарияланған материалдарды сілтемесіз көшіріп басуға болмайды.*

*Опубликованные статьи не отражают точку зрения редакции. Автор несет ответственность за содержание статьи. Рукописи редактируются и авторам не возвращаются. Материалы, опубликованные в журнале, не могут быть воспроизведены без ссылки.*

*The published articles do not reflect the editorial opinion. The author is responsible for the content of the article. Manuscripts are edited and are not returned to the authors. Materials published in the journal can not be republished without reference.*

---

Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі  
2023 жылы 31 наурызда №KZ70VPY00067251 берілген  
бұқаралық ақпарат құралын есепке алу куәлігі

Техникалық редакторы: Абуова Н.А.  
Компьютерде беттеген: Махашев А.

Теруге 20.03.2023 ж. жіберілді. Басуға 31.03.2023 ж. қол қойылды.  
Форматы 60 × 841/8. Көлемі 5,1 шартты баспа табақ. Индекс 76219.  
Таралымы 50 дана. Тапсырыс 0142. Бағасы келісім бойынша.

Сдано в набор 20.03.2023 г. Подписано в печать 31.03.2023 г.  
Формат 60 × 841/8. Объем 5,1 усл. печ. л. Индекс 76219.  
Тираж 50 экз. Заказ 0142. Цена договорная.

Университет баспасы: 120014, Қызылорда қаласы, Әйтеке би көшесі, 29А.